

ODS

Miradas desde la ilustración

Mirades des de la il·lustració

Exposición
Exposició

Esta publicación ha sido realizada con el apoyo financiero de la Generalitat Valenciana. El contenido de dicha publicación es responsabilidad exclusiva de la Fundación Mainel y no refleja necesariamente la opinión de la Generalitat Valenciana.

Aquesta publicació ha sigut realitzada amb el suport financer de la Generalitat Valenciana. El contingut d'aquesta publicació és responsabilitat exclusiva de la Fundació Mainel i no reflecteix necessàriament l'opinió de la Generalitat Valenciana.

Objetivos de desarrollo sostenible

Objectius de
desenvolupament
sostenible

Comisarios Comissaris

David Heras

Jorge Sebastián Lozano

2ª Edición 2ª Edició

www.2030.mainel.org

Edita

Fundación Mainel

Diseño gráfico Disseny gràfic

Irene Martínez & Salva Antón

Imprime Imprimeix

La Imprenta CG

Depósito legal Dipòsit legal

V-2887-2018

ISBN

978-84-95947-33-8

La exposición “ODS. Miradas desde la ilustración” se originó como parte de un proyecto financiado por la Conselleria de Transparencia, Responsabilidad Social, Participación y Cooperación de la Generalitat Valenciana. La segunda edición de este catálogo, así como la itinerancia de la exposición por la provincia de Valencia, es posible gracias al apoyo del área de Cooperación Internacional de la Diputación de Valencia.

L'exposició “ODS. Mirades des de la il·lustració” es va originar com a part d'un projecte finançat per la Conselleria de Transparència, Responsabilitat Social, Participació i Cooperació de la Generalitat Valenciana. La segona edició d'aquest catàleg, així com la itinerància de l'exposició per la província de València, és possible gràcies al suport de l'àrea de Cooperació Internacional de la Diputació de València.

- 6** Preámbulo
Preàmbul
Antonia Moreno Ruiz
- 10** Una oportunidad para las personas
y el planeta
Una oportunitat per a les persones
i el planeta
Vicente E. López Castell
- 14** Algunas notas sobre comunicación
social y artes visuales
Algunes notes sobre comunicació
social i arts visuals
Jorge Sebastián Lozano
- 34** Los Objetivos de Desarrollo Sostenible
en ilustraciones
Els Objectius de Desenvolupament
Sostenible en il·lustracions
- 70** Comunicar ilustrando
Comunicar il·lustrant
David Heras

Preámbulo

Preàmbul

Antonia Moreno Ruiz
Directora General de Cooperación
y Solidaridad de la Generalitat Valenciana
Directora General de Cooperació
i Solidaritat de la Generalitat Valenciana

“La cultura es todo lo que constituye nuestro ser y configura nuestra identidad. Hacer de la cultura un elemento central de las políticas de desarrollo es el único medio de garantizar que éste se centre en el ser humano y sea inclusivo y equitativo”.

Jyoti Hosagrahar, arquitecta e historiadora cultural, es directora de la División de Creatividad en Cultura en la UNESCO.

“La cultura és tot el que constituïx el nostre ser i configura la nostra identitat. Fer de la cultura un element central de les polítiques de desenvolupament és l'únic mitjà de garantir que aquest se centre en l'ésser humà i siga inclusiu i equitatiu”.

Jyoti Hosagrahar, arquitecta i historiadora cultural, és directora de la Divisió de Creativitat en Cultura en la UNESCO.

Los aspectos culturales juegan un papel esencial en la consecución de los Objetivos de Desarrollo Sostenible (ODS) el éxito de la Agenda 2030. Los derechos culturales, el patrimonio, la diversidad y la creatividad son componentes centrales del desarrollo humano y sostenible tal y como resalta Jyoti Hosagrahar.

Es necesario reconocer las relaciones fundamentales que existen entre la cultura y el concepto de desarrollo humano sostenible y las aportaciones intangibles de la vida cultural a la sociabilidad, la convivencia y la cohesión social. Las tres dimensiones:

Els aspectes culturals compleixen un paper essencial en la consecució dels Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS) i l'èxit de l'Agenda 2030. Els drets culturals, el patrimoni, la diversitat i la creativitat són components centrals del desenvolupament humà i sostenible tal com ressalta Jyoti Hosagrahar.

Cal reconéixer les relacions fonamentals que existeixen entre la cultura i el concepte de desenvolupament humà sostenible i les aportacions intangibles de la vida cultural a la sociabilitat, la convivència i la cohesió social. Les tres dimensions: econòmica,

económica, social y medioambiental del desarrollo sostenible contribuyen a salvaguardar el patrimonio cultural y a su vez la cultura y la creatividad desempeñan un papel transversal en todos ellas.

La cultura resulta fundamental en el logro del ODS 11, cuya finalidad es “lograr que las ciudades y los asentamientos humanos sean inclusivos, seguros, resilientes y sostenibles”. La cuarta meta de este ODS exige “redoblar los esfuerzos para proteger y salvaguardar el patrimonio cultural y natural del mundo”.

En este sentido, los aspectos culturales, entre ellos la participación activa en la vida cultural, el desarrollo de las libertades culturales individuales y colectivas, la protección del patrimonio cultural material e inmaterial y la protección y promoción de las diversas expresiones culturales, son componentes centrales en el desarrollo humano y sostenible.

Por tanto, en la intersección del desarrollo sostenible y la cultura, el presente catálogo fruto del trabajo del profesorado y alumnado del Máster en Diseño e Ilustración de la Universidad Politécnica de Valencia, en colaboración con el personal de la Fundación Mainel, ofrece un ejemplo a la academia, las organizaciones de la sociedad civil, las organizaciones privadas, a los profesionales de la cultura y a otros actores urbanos de la importancia de consolidar alianzas, políticas, proyectos y prácticas en torno al lugar que ocupa la cultura en la consecución de los ODS.

social i mediambiental del desenvolupament sostenible contribuïxen a salvaguardar el patrimoni cultural, i al seu torn la cultura i la creativitat exercixen un paper transversal en totes elles.

La cultura resulta fonamental en l'èxit de l'ODS 11, la finalitat del qual és “aconseguir que les ciutats i els assentaments humans siguin inclusius, segurs, resilents i sostenibles”. La quarta meta d'aquest ODS exigeix “redoblar els esforços per a protegir i salvaguardar el patrimoni cultural i natural del món”.

En aquest sentit, els aspectes culturals, entre ells la participació activa en la vida cultural, el desenvolupament de les llibertats culturals individuals i col·lectives, la protecció del patrimoni cultural material i immaterial, i la protecció i promoció de les diverses expressions culturals, esdevenen components centrals en el desenvolupament humà i sostenible.

Per això, en la intersecció del desenvolupament sostenible i la cultura, el present catàleg fruit del treball del professorat i alumnat del Màster en Disseny i Il·lustració de la Universitat Politècnica de València, en col·laboració amb el personal de la Fundació Mainel, ofereix un exemple a l'acadèmia, les organitzacions de la societat civil, les organitzacions privades, els professionals de la cultura i altres actors urbans sobre la importància de consolidar aliances, polítiques, projectes i pràctiques al voltant del lloc que ocupa la cultura en la consecució dels ODS.

**Una oportunidad
para las personas
y el planeta**

**Una oportunitat
per a les persones
i el planeta**

Vicente Emilio López Castell

Presidente de la Fundación Mainel
President de la Fundació Mainel

Los 17 Objetivos de Desarrollo Sostenible (ODS) fueron adoptados en septiembre de 2015 por los 193 Estados miembros de las Naciones Unidas. Estos objetivos constituyen un plan de acción para asegurar la paz, proteger el planeta y conseguir la prosperidad para todas las personas, sin distinción. La ambición de la agenda marcada es transformar nuestras sociedades, erradicando la pobreza y asegurando una transición justa hacia un desarrollo sostenible de aquí al año 2030.

Universales, inclusivos e interconectados, los ODS son una llamada global a la acción, e instauran un lenguaje común universal. Estos objetivos constituyen un marco de referencia para actuar, una herramienta de sensibilización sobre la responsabilidad de las empresas y gobiernos, una fuente de oportunidades económicas y un instrumento impulsor de la colaboración entre múltiples actores.

Esta nueva agenda reposa sobre el principio de que todos los países, sin excepción, se encuentran en vías de desarrollo sostenible, abandonando así la caduca división entre país del Norte y país del Sur, entre país industrializado y país en desarrollo, o entre país rico y país pobre. Esto supone una revisión y una mejora del modelo de sociedad y del contrato social no solo entre países, sino también dentro de cada país.

El proceso de acompañamiento de la Agenda 2030 propone la realización de informes preliminares para establecer los indicadores de partida, así como revisiones anuales de seguimiento para comprobar los avances alcanzados. Esta rendición de cuentas obliga fuertemente a los países a

Els 17 Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS) van ser adoptats al setembre de 2015 pels 193 Estats membres de les Nacions Unides. Aquests objectius constitueixen un pla d'acció per a assegurar la pau, protegir el planeta i aconseguir la prosperitat per a totes les persones, sense distinció. L'ambició de l'agenda marcada és transformar les nostres societats, eradicant la pobresa i assegurant una transició justa cap a un desenvolupament sostenible d'aquí a l'any 2030.

Universals, inclusius i interconnectats, els ODS són una crida global a l'acció, i instauren un llenguatge comú universal. Aquests objectius constitueixen un marc de referència per a actuar, una eina de sensibilització sobre la responsabilitat de les empreses i governs, una font d'oportunitats econòmiques i un instrument impulsor de la col·laboració entre múltiples actors.

Aquesta nova agenda reposa sobre el principi que tots els països, sense excepció, es troben en vies de desenvolupament sostenible, abandonant així la caduca divisió entre país del Nord i país del Sud, entre país industrialitzat i país en desenvolupament, o entre país ric i país pobre. Això suposa una revisió i una millora del model de societat i del contracte social no solament entre països, sinó també dins de cada país.

El procés d'acompanyament de l'Agenda 2030 proposa la realització d'informes preliminars per a establir els indicadors de partida, així com revisions anuals de seguiment per a comprovar els avanços aconseguits. Aquesta rendició de comptes obliga fortament als països a participar en iniciatives de sensibilització i educació entorn de l'Agenda 2030 per a tota la

participar en iniciativas de sensibilización y educación en torno a la Agenda 2030 para toda la ciudadanía, ya que sin implicación será imposible implementarla.

Existe por tanto el reto de facilitar el acceso para toda la sociedad a los diferentes elementos que componen la Agenda, de manera atractiva y comprensible. La exposición ligada a este catálogo pretende participar en este esfuerzo de divulgación, a fin de fortalecer la participación ciudadana en la consecución de los Objetivos de Desarrollo Sostenible.

Estos 17 objetivos se acompañan de 169 metas interconectadas entre ellas, que abarcan el desarrollo sostenible en todas sus dimensiones: la económica, la social y la ambiental. Por economía del espacio y del papel —no lo olviden: sostenibilidad—, en las páginas que siguen no se enumeran todas las metas. Invito a quien desee ampliar información a visitar la web 2030.mainel.org, donde también podrá descargar libremente las imágenes, de forma que pueda imprimirlas o compartirlas digitalmente tanto como quiera.

Me alegra terminar estas líneas agradeciendo y reconociendo a las instituciones y personas que han hecho posible esta iniciativa. En primer lugar, los estudiantes y el profesorado del Máster en Diseño e Ilustración de la Universidad Politécnica de Valencia, que con su visión creativa aportan una nueva dimensión a la comunicación de los ODS. Por supuesto, la Conselleria de Transparència, Responsabilidad Social, Participación y Cooperación de la Generalitat Valenciana, que cofinancia la actividad mediante una ayuda de su convocatoria de proyectos de Educación para la Ciudadanía Global. El Ilustre Colegio de Abogados de Valencia acoge la exposición, con ocasión de nuestro segundo Congreso Internacional sobre Derechos Humanos, dedicado precisamente

ciudadanía, ja que sense implicació serà impossible implementar-la.

Existeix per tant el repte de facilitar l'accés de tota la societat als diferents elements que componen l'Agenda, de manera atractiva i comprensible. L'exposició lligada a aquest catàleg pretén participar en aquest esforç de divulgació, a fi d'enfortir la participació ciutadana en la consecució dels Objectius de Desenvolupament Sostenible.

Aquests 17 objectius s'acompanyen de 169 metes interconnectades entre elles, que abasten el desenvolupament sostenible en totes les seues dimensions: l'econòmica, la social i l'ambiental. Per economia de l'espai i del paper —no ho oblidem: sostenibilitat—, en les pàgines que segueixen no s'enumeren totes les metes. Convida a qui desitge ampliar informació a visitar la web 2030.mainel.org, on també podrà descarregar lliurement les imatges, de manera que puga imprimir-les o compartir-les digitalment tant com vulga.

M'alegra acabar aquestes línies agraint i reconeixent a les institucions i persones que han fet possible aquesta iniciativa. En primer lloc, els estudiants i el professorat del Màster en Disseny i Il·lustració de la Universitat Politècnica de València, que amb la seu visió creativa aporten una nova dimensió a la comunicació dels ODS. Per descomptat, la Conselleria de Transparència, Responsabilitat Social, Participació i Cooperació de la Generalitat Valenciana, que cofinança l'activitat mitjançant una ajuda de la seu convocatòria de projectes d'Educació per a la Ciutadania Global. L'Il·lustre Col·legi d'Advocats de València acull l'exposició, en ocasió del nostre segon Congrés Internacional sobre Drets Humans, dedicat precisament als Drets Humans i els ODS. Sense la seu col·laboració, ni l'exposició ni el congrés tindrien el ressò que aquestes iniciatives mereixen. Finalment, la Fundació

a los Derechos Humanos y los ODS. Sin su colaboración, ni la exposición ni el congreso tendrían el eco que estas iniciativas merecen. Finalmente, la Fundación Mainel y todo su personal —muy especialmente su directora Cristina Celda y la directora de comunicación Sonia Martín— no han escatimado ningún esfuerzo para llevar a la práctica una iniciativa que aúna los dos objetivos principales del trabajo de la Fundación: el fomento de la cultura y el de la solidaridad. Ojalá contemos con muchas más ocasiones para seguir haciéndolos realidad.

Mainel i tot el seu personal —molt especialment la seua directora Cristina Celda i la directora de comunicació Sonia Martín— no han escatimat cap esforç per a portar a la pràctica una iniciativa que conjumina els dos objectius principals del treball de la Fundació: el foment de la cultura i el de la solidaritat. Tant de bo comptem amb moltes més ocasions per a seguir fent-los realitat.

Algunas notas sobre comunicación social y artes visuales

Algunes notes sobre
comunicació social
i arts visuals

Jorge Sebastián Lozano

Universitat de València
Fundación Mainel

Universitat de València
Fundació Mainel

Este catálogo recoge los resultados del trabajo desarrollado por los profesores y alumnos del Máster en Diseño e Ilustración de la Universitat Politècnica de València, en colaboración con el personal de la Fundación Mainel, a fin de “traducir” los Objetivos de Desarrollo Sostenible —en adelante, ODS— en imágenes, más concretamente en ilustraciones.¹ Consiste, como resultará evidente, en un esfuerzo interdisciplinar, que aúna la comunicación visual con la transmisión de unos mensajes impulsados desde organismos internacionales, gobiernos y organizaciones sociales de todo el mundo.

No se trata aquí de comentar las diecisiete imágenes realizadas. Desde luego, no puedo dejar de expresar mi reconocimiento a autores y docentes por los resultados, francamente excelentes. Han puesto en juego una gran creatividad para plasmar visualmente conceptos muy complejos, no pocas veces abstractos, y enormemente amplios, como son los ODS. Acompañarles en ese proceso ha sido sin duda un aprendizaje para mí. Remito al texto de David Heras para una explicación del proceso “desde dentro”.

Más bien querría ahora ofrecer un contexto desde el cual entender creaciones contemporáneas como estas, que usan las imágenes como soportes comunicativos, que informan y persuaden sobre un reto social. También espero proporcionar algunas coordenadas concretas para orientar a los espectadores de estas creaciones, tanto por el lado de la forma como el del fondo.

Inevitablemente, lo que sigue es tan solo una panorámica apresurada, y que apenas araña la superficie de un tema vasto y todavía poco explorado.

Aquest catàleg recull els resultats del treball desenvolupat pels professors i alumnes del Màster en Disseny i Il·lustració de la Universitat Politècnica de València, en col·laboració amb el personal de la Fundació Mainel, a fi de “traduir” els Objectius de Desenvolupament Sostenible —d’ara endavant, ODS— en imatges, més concretament en il·lustracions.¹ Consisteix, com resultarà evident, en un esforç interdisciplinari, que conjuma la comunicació visual amb la transmissió d’uns missatges impulsats des d’organismes internacionals, governs i organitzacions socials de tot el món.

No es tracta ací de comentar les dèsset imatges realitzades. Per descomptat, no puc deixar d’expressar el meu reconeixement a autors i docents pels resultats, francament excel·lents. Han posat en joc una gran creativitat per a plasmar visualment conceptes molt complexos, no poques vegades abstractes, i enormement amplis, com són els ODS. Acompanyar-los en aqueix procés ha sigut sens dubte un aprenentatge per a mi. Remet al text de David Heras per a una explicació del procés “des de dins”.

Més aviat voldria ara oferir un context des del qual entendre creacions contemporànies com aquestes, que usen les imatges com a suports comunicatius, que informen i persuadeixen sobre un repte social. També espere proporcionar algunes coordenades concretes per a orientar els espectadors d’aquestes creacions, tant per la banda de la forma com la del contingut.

Inevitablement, les següents pàgines són tan sols una panoràmica precipitada, i que a penes arrapa la superfície d’un tema vast i encara poc explorat.

En tierra de nadie: un marco conceptual e histórico.

Además, tal vez convenga comenzar admitiendo la imposibilidad del primer objetivo planteado. Los intentos de entender realizaciones como las presentadas en este catálogo, desde una u otra perspectiva disciplinar, se revelan siempre fragmentarios e incompletos. Empezando por el campo que mejor conozco, el de la historia del arte, estamos perfectamente acostumbrados a estudiar los carteles realizados por los contemporáneos y herederos del impresionismo francés, o dentro de las múltiples variantes nacionales del art nouveau de entresiglos. Nombres como Toulouse-Lautrec, Mucha, Chéret (fig.1), y otros muchos, no resultan para nada ajenos en la narrativa más estándar de la modernidad artística. Lo mismo puede decirse del cartel político, tan fértil en las décadas revolucionarias y de entreguerras: son bien conocidas las figuras, tan parecidas y diferentes a la vez, de El Lissitzki, Heartfield, o nuestro Renau (fig.2).

Sin embargo, tras ellos el mundo del cartelismo desaparece por completo de los manuales, volcados en cartografiar el cataclismo de las prácticas artísticas tradicionales que siguió a las vanguardias históricas. Padres —y madres— de la gráfica contemporánea como Armin Hofmann (fig.3), Saul Bass o Cipe Pineles no encuentran un lugar en el relato histórico-artístico dominante. Y eso, a pesar de que sus creaciones sean infinitamente más influyentes en la cultura de masas que las prácticas conceptuales, minimalistas o performativas, por nombrar solo algunos de los capítulos ineludibles en cualquier asignatura de arte contemporáneo.²

En terra de ningú: un marc conceptual i històric.

A més, potser convinga començar admetent la impossibilitat del primer objectiu plantejat. Els intents d'entendre realitzacions com les presentades en aquest catàleg, des d'una o altra perspectiva disciplinar, es revelen sempre fragmentaris i incomplets. Començant pel camp que millor coneix, el de la història de l'art, estem perfectament acostumats a estudiar els cartells realitzats pels contemporanis i hereus de l'impressionisme francés, o dins de les múltiples variants nacionals de l'art nouveau del canvi de segle. Noms com Toulouse-Lautrec, Mucha, Chéret (fig. 1), i molts altres, no resulten gens estranys en la narrativa més estàndard de la modernitat artística. El mateix pot dir-se del cartell polític, tan fèrtil en les dècades revolucionàries i d'entreguerres: són ben conegudes les figures, tan semblants i diferents alhora, d'El Lissitzki, Heartfield, o el nostre Renau (fig. 2).

No obstant això, després d'ells el món del cartellisme desapareix per complet dels manuals, bolcats en cartografiar el cataclisme de les pràctiques artístiques tradicionals que va seguir a les avantguardes històriques. Pares —i mares— de la gràfica contemporània com Armin Hofmann (fig. 3), Saul Bass o Cipe Pineles no troben un lloc en el relat històric-artístic dominant. I això, a pesar que les seues creacions siguen infinitament més influents en la cultura de masses que les pràctiques conceptuais, minimalistes o performatives, per nomenar només alguns dels capítols ineludibles en qualsevol assignatura d'art contemporani.²

1.

Jules Chéret. *Pantomimes lumineuses*, 1892. Litografía. 124 x 88 cm.
Jules Chéret. *Pantomimes lumineuses*, 1892. Litografia. 124 x 88 cm.

2.

Josep Renau. *Baleares, la isla de las maravillas*, 1929. Litografía. 101 x 63 cm.
Josep Renau. *Baleares, la isla de las maravillas*, 1929. Litografia. 101 x 63 cm.

5. Sept. bis
11. Okt.
Gewerbemuseum
Basel

Alte und
neue Formen
in Japan

3.

Armin Hofmann. Poster para una exposición en el Museo de Artes y Oficios de Basilea, 1959. Litografía. 93.5 x 64.6

Armin Hofmann. Pòster per a una exposició al Museu d'Arts i Oficis de Basilea, 1959. Litografia. 93.5 x 64.6

Tal vez, ante el desinterés de los historiadores del arte por el diseño gráfico, nos veamos tentados de acudir a los especialistas en comunicación visual. Nos encontraremos con que la mayoría de los profesionales del diseño —y, como consecuencia, de los estudios sobre su actividad— se orientan a la comunicación comercial. Incluso cuando se aborda la parcela específica de la solidaridad y su representación visual, el punto de vista es el de los lenguajes publicitarios, corroborando el liderazgo de la función comercial de la imagen por encima de otras.³ Esto no es elección de los estudiosos de la imagen contemporánea, sino una mera consecuencia de los modos de producción de imágenes en las sociedades tardocapitalistas. Que los mejores talentos creativos se pongan al servicio de industrias —como el entretenimiento, las finanzas, la moda, o la comunicación de masas— es tan sólo un signo de nuestros tiempos, al igual que en otros contextos han estado preponderantemente al servicio de la religión, o del poder político.

Por otra parte, conviene matizar que no siempre ha sido así, ni lo es por necesidad. La historia de la publicidad en el siglo XX está marcada por la distinción entre advertising —comercial, orientada a la venta de productos o servicio— y publicity —orientada a la información, la señalética, la educación, la comunicación institucional—, aunque en castellano no contamos con términos igualmente consensuados para marcar esas diferencias.⁴ Tal vez pueda decirse que, dentro de ese esquema, por un lado tendríamos una tradición plástica o de ilustración, desarrollada en Estados Unidos pero también en Francia como una herencia de las artes plásticas “históricas” y luego

Tal vegada, davant el desinterés dels historiadors de l'art pel disseny gràfic, ens vegem temptats d'acudir als especialistes en comunicació visual. Ens trobarem amb que la majoria dels professionals del disseny —i, com a conseqüència, dels estudis sobre la seu activitat— s'orienten a la comunicació comercial. Fins i tot quan s'aborda la parcel·la específica de la solidaritat i la seu representació visual, el punt de vista és el dels llenguatges publicitaris, corroborant el lideratge de la funció comercial de la imatge per damunt d'unes altres.³ Açò no és elecció dels estudiosos de la imatge contemporània, sinó una mera conseqüència de les maneres de producció d'imatges en les societats tardocapitalistes. Que els millors talents creatius es posen al servei d'indústries —com l'entreteniment, les finances, la moda, o la comunicació de masses— és tan sols un signe dels nostres temps, igual que en altres contextos han estat preponderantment al servei de la religió, o del poder polític.

D'altra banda, convé matisar que no sempre ha sigut així, ni ho és per necessitat. La història de la publicitat en el segle XX està marcada per la distinció entre advertising -comercial, orientada a la venda de productes o serveis— i publicity —orientada a la informació, la senyalística, l'educació, la comunicació institucional-, encara que en valencià no comptem amb termes igualment consensuats per a marcar aqueixes diferències.⁴ Tal vegada puga dir-se que, dins d'aqueix esquema, d'una banda tindríem una tradició plàstica o d'il·lustració, desenvolupada a Estats Units però també a França com una herència de les arts plàstiques “històriques” i després de la fotografia, que fonamentalment es

de la fotografía, que fundamentalmente se puso al servicio de la representación de los productos puestos en venta, y sería por tanto más afín al advertising; y por otra parte habría una tradición gráfica, originada en la tipografía, el dibujo, el análisis del signo visual, muy desarrollada en la Europa central, que desemboca en el diseño y la comunicación visual como disciplinas propias, y sería más cercana a la publicity⁵.

A la vez, es necesario admitir que, si esa separación es clarificadora en lo conceptual, al bajar a casos concretos no siempre es fácil distinguir los dos mundos tan netamente, y en la actividad contemporánea hay mucha hibridación entre ambos campos. El cartel, como soporte y medio artístico, nace principalmente en el mundo comercial, pero su realidad actual es muy variada, y seguramente está más cercana al diseño o la comunicación institucionales. En cualquier caso, tanto unos como otros tienen claro que la ilustración no es arte, o no lo es al menos dentro de las coordenadas del concepto ilustrado de bellas artes y de su herencia romántica decimonónica que, para bien o para mal, sigue siendo el más habitual dentro de nuestra sociedad.

Los estudios visuales o de cultura visual podrían proporcionar otro terreno intelectual desde el cual desarrollar un análisis de las creaciones plásticas al servicio de causas sociales o solidarias. De hecho, uno de sus principales teóricos propugnaba no hacer tanto un “activismo visual”, una respuesta al imperativo de que “debemos encontrar formas de auto-representarnos”. Este activismo visual se basa en la accesibilidad casi universal a formas de expresión y difusión, gracias a la ubicuidad digital, que nos permiten “usar activamente la cultura visual para crear nuevas imágenes propias,

va posar al servei de la representació dels productes posats en venda, i seria per tant més afí a l'advertising; i d'altra banda hi hauria una tradició gràfica, originada en la tipografia, el dibuix, l'anàlisi del signe visual, molt desenvolupada en l'Europa central, que desemboca en el disseny i la comunicació visual com a disciplines pròpies, i seria més propera a la publicity⁵.

Alhora, és necessari admetre que, si aqueixa separació és clarificadora a nivell conceptual, en baixar a casos concrets no sempre és fàcil distingir els dos mons tan netament, i en l'activitat contemporània hi ha molta hibridació entre tots dos camps. El cartell, com a suport i mitjà artístic, naix principalment en el món comercial, però la seua realitat actual és molt variada, i segurament està més propera al disseny o la comunicació institucionals. En qualsevol cas, tant els uns com els altres tenen clar que la il·lustració no és art, o no ho és almenys dins de les coordenades del concepte il·lustrat de belles arts i de la seua herència romàntica huitcentista, que per bé o per mal, continua sent la més habitual dins de la nostra societat.

Els estudis visuals o de cultura visual podrien proporcionar un altre terreny intel·lectual des del qual desenvolupar una anàlisi de les creacions plàstiques al servei de causes socials o solidàries. De fet, un dels seus principals teòrics propugnava no fa tant un “activisme visual”, una resposta a l'imperatiu que “hem de trobar formes d'auto-representar-nos”. Aquest activisme visual es basa en l'accessibilitat quasi universal a formes d'expressió i difusió, gràcies a la ubiqüitat digital, que ens permeten “usar activament la cultura visual per a crear noves imatges pròpies, noves formes de veure i ser vistos, i noves formes

nuevas formas de ver y ser vistos, y nuevas formas de ver el mundo. [...] Una vez que hayamos aprendido a ver el mundo, hemos dado solo un paso de los necesarios. La cuestión es cambiarlo".⁶

En las palabras de Mirzoeff resuena claramente la undécima tesis de Marx sobre Feuerbach: "Los filósofos no han hecho más que interpretar de diversos modos el mundo, pero de lo que se trata es de transformarlo". Estas llamadas —bienintencionadas, sin duda— pueden concretarse de mil maneras distintas, y conviene ser conscientes de sus posibilidades y limitaciones. Poner la investigación o el análisis de la realidad al servicio de teorías previamente determinadas —por dignas o loables que estas puedan ser— suele terminar en un intento de deformar la realidad en beneficio de lo que se debía demostrar. La miseria científica de esa investigación es casi inevitable, claro. Los cambios infligidos al mundo como consecuencia suelen ser todavía peores.

En el otro extremo, encerrarse en una erudición estéril y autorreferencial es una irresponsabilidad que la torre de marfil académica premia y multiplica, disfrazada de especialización. Encontrar un equilibrio entre extremos —por ejemplo, buscando unas ciencias sociales verdaderamente *magistrae vitae*— sigue siendo un reto al que no podemos renunciar. En todo caso, está por demostrar que la llamada hacia el activismo visual realmente esté recibiendo una respuesta en el campo académico de los estudios visuales.⁷ Sí está claro que el activismo político sigue siendo un campo fértil para la creatividad actual, como demuestran campañas recientes como Occupy Wall Street o los movimientos de oposición a Donald Trump (fig.4).

de veure el món. [...] Una vegada que hagèm aprés a veure el món, hem donat només un pas dels necessaris. La qüestió és canviar-ho".⁶

En les paraules de Mirzoeff ressona clarament l'onzena tesi de Marx sobre Feuerbach: "Els filòsofs no han fet més que interpretar de diverses maneres el món, però del que es tracta és de transformar-ho". Aquestes crides —benintencionades, sens dubte— poden concretar-se de mil maneres diferents, i convé ser conscients de les seues possibilitats i limitacions. Posar la investigació o l'anàlisi de la realitat al servei de teories prèviament determinades —per dignes o lloables que aquestes puguen ser— sol acabar en un intent de deformar la realitat en benefici del que s'havia de demostrar. La misèria científica d'aqueixa investigació és quasi inevitable, per suposat. Els canvis infligits al món com a conseqüència solen ser encara pitjors.

En l'altre extrem, tancar-se en una erudició estèril i auto referencial és una irresponsabilitat que la torre d'ivori acadèmica premia i multiplica, disfressada d'especialització. Trobar un equilibri entre extrems —per exemple, buscant unes ciències socials veritablement *magistrae vitae*— continua sent un repte al que no podem renunciar. En tot cas, està per demostrar que la crida per l'activisme visual realment estiga rebent una resposta en el camp acadèmic dels estudis visuals.⁷ Sí sembla clar que l'activisme polític continua sent un terreny fèrtil per a la creativitat actual, segons demostren campanyes recents com ara Occupy Wall Street o els moviments d'oposició a Donald Trump.

Aquest camp de creació i investigació és, doncs, una estranya terra de ningú, propietat ni d'historiadors de l'art, ni

Este campo de creación e investigación es, pues, una extraña tierra de nadie, propiedad ni de historiadores del arte, ni de especialistas en comunicación o estudios visuales. Grosso modo, las imágenes contemporáneas se nos aparecen (co) existiendo en unas cuantas categorías: comerciales, si pretenden persuadir; informativas, si alimentan el engranaje de los medios de comunicación; de consumo rápido, si son hijas de la inagotable industria del entretenimiento; críticas, si nacen en el ecosistema del arte contemporáneo; efímeras y cotidianas, si se originan en el remolino de clicks, shares y likes que todos llevamos en el bolsillo. En cambio, las presentadas en esta exposición y catálogo quedan siempre a medio camino, entre unas categorías interpretativas y otras. Quieren ser creativas pero también transformativas; quieren mover a la reflexión, y a la acción; quieren ser coherentes en forma y contenido; quieren ser impactantes, pero también dar a conocer los matices. Muchas expectativas para tan poco margen de acción real, tal vez como sucede con los propios ODS. De ahí el valor de las propuestas aquí recogidas.

Coordenadas de la experiencia.

Joan Perucho podría haber estado describiendo esta exposición cuando escribió —en 1993— que “el cartel ya no es un ‘grito en la pared’ sino un pequeño poema gráfico hecho de alusiones y matices. (...) una armonía amable, a veces de sueño inquietante, incluso con algo de jeroglífico, que persuade al público al que se dirige”.⁸

Las metáforas propuestas por Perucho son quizás las más útiles para invitar a mirar y experimentar las propias obras.

d'especialistes en comunicació o estudis visuals. Grosso modo, les imatges contemporànies se'ns apareixen coexistint en unes quantes categories: comercials, si prenen persuadir; informatives, si alimenten l'engranatge dels mitjans de comunicació; de consum ràpid, si són filles de la inesgotable indústria de l'entreteniment; críptiques, si naixen en l'ecosistema de l'art contemporani; efímeres i quotidianes, si s'originen en el remolí de clicks, shares i likes que tots portem en la butxaca. En canvi, les presentades en aquesta exposició i catàleg queden sempre a mig camí, entre unes categories interpretatives i unes altres. Volen ser creatives però també transformatives; volen moure a la reflexió, i a l'acció; volen ser coherents en forma i contingut; volen ser impactants, però també donar a conèixer els matisos. Moltes expectatives per a tan poc marge d'acció real, tal vegada com succeeix amb els propis ODS. D'aquí el valor de les propostes ací recollides.

Coordenades de l'experiència.

Joan Perucho podria haver estat descrivint aquesta exposició quan va escriure —en 1993— que “el cartell ja no és un ‘crit en la paret’ sinó un xicotet poema gràfic fet d'al·lusions i matisos. (...) una harmonia amable, a vegades de somni inquietant, fins i tot amb una mica de jeroglífic, que persuadeix al públic al que es dirigeix”.⁸

Les metàfores proposades per Perucho són potser les més útils per a convidar a mirar i experimentar les pròpies obres.

4.

Shepard Fairey. *Greater Than Fear*, 2017.
Shepard Fairey. *Greater Than Fear*, 2017.

Sin embargo, tan pronto como intentamos ir más allá de la sugerencia literaria y ponernos el atuendo académico, empiezan las perplejidades. Comenzamos, nuevamente, por la terminología. Estas diecisiete obras son carteles, en cuanto que como tales han sido concebidas por sus autores⁹. Además, su primera plasmación material ha sido mediante impresión serigráfica, es decir, una técnica tradicional de dicho medio.¹⁰

A la vez, debemos admitir que el soporte no define completamente la obra. Son carteles, sí: unas pocas series, que solo incluyen la ilustración, sin incluir rótulo ni logotipo alguno, se han impreso en serigrafía para mostrarse en salas de exposiciones, acompañados de cartelas explicativas. Existen en papel, pero no solo. Versiones digitales existen también en formatos gráficos, preparadas para su visionado en la web o en aplicaciones para smartphones y tabletas, y muy especialmente para ser compartidas, comentadas, etc. Otras versiones digitales en formato PDF están disponibles en Internet, dispuestas para ser libremente descargadas e impresas a alta resolución, para quien desee hacerlo, en cualquier punto del planeta y en cualquier contexto físico o institucional. Esas versiones digitales —disponibles en castellano, valenciano, inglés y francés— sí incorporan un subtítulo con el número y el título de cada ODS, y una franja con los logotipos de las instituciones participantes y financieradoras de todo este proyecto.¹¹ En resumen, son carteles, por supuesto, pero no solamente, o no a la manera habitual.

Por ejemplo, pasando del soporte o medio a la categoría conceptual, son ilustraciones. Si les preguntamos por

Tanmateix, tan aviat com provem d'anar més enllà de la referència literària i posar-nos la roba acadèmica, apareixen les perplexitats. Comencem, novament, per la terminologia. Aquestes dèsset obres són cartells, en tant que com a tals han sigut concebudes pels seus autors⁹. A més, la seu primera plasmació material ha sigut mitjançant impressió serigràfica, és a dir, una tècnica tradicional d'aquest mitjà.¹⁰

Alhora, hem d'admetre que el suport no defineix completament l'obra. Són cartells, sí: unes poques sèries, que només inclouen la il·lustració, sense incloure rètol ni logotip algun, s'han imprés en serigrafia per a mostrar-se en sales d'exposicions, acompanyats de cartel·les explicatives. Existeixen en paper, però no solament. Versions digitals existeixen també en formats gràfics, preparades per al seu visionat en la web o en aplicacions per a smartphones i tauletes, i molt especialment per a ser compartides, comentades, etc. Unes altres versions digitals en format PDF estan disponibles en Internet, disposades per a ser lliurement descarregades i impresa a alta resolució, per qui desitge fer-ho, en qualsevol punt del planeta i en qualsevol context físic o institucional. Aqueixes versions digitals —disponibles en castellà, valencià, anglès i francés— sí que incorporen un subtítol amb el número i el títol de cada ODS, i una franja amb els logotips de les institucions participants i finançadores d'aquest projecte.¹¹ En resum, són cartells, per descomptat, però no solament, o no a la manera habitual.

Per exemple, passant del suport o mitjà a la categoria conceptual, són il·lustracions. Si els preguntarem per la seua activitat, els seus autors es defineixen a si mateixos com

su actividad, sus autores se definen a sí mismos como ilustradores, y no solamente hacen carteles. Ahora bien, lo conceptual no existe sin su plasmación material. El hecho de haberse ideado para una impresión serigráfica, junto con la necesidad de dotar de unidad visual a toda la serie, llevó a los profesores facilitadores de la actividad a establecer un mínimo común denominador visual, mediante el uso de tintas planas y una gama limitada de colores básicos, rasgos tradicionales del medio del cartel. Estas decisiones previas condicionan el trabajo creativo, cosa que no ha de verse necesariamente como un problema, sino más bien como un reto para la creatividad. Ampliando esto último, como historiador del arte me permite añadir que esta es la situación absolutamente predominante, tanto a lo largo de la historia como en el presente; la libertad creativa absoluta es un mito muy sugerente, pero de escasísima —o ninguna— presencia real. Siempre hay un marco —organizativo, formativo, económico, social, intelectual, físico, técnico...— en el cual se desarrolla la actividad. Una técnica centenaria como la serigrafía sigue siendo útil para los creativos en 2018.

De hecho, la mayoría de características habituales del cartel siguen aplicándose para nuestro caso.¹² Hablamos de obra múltiple: en este caso, no solo por su impresión mecánica, sino además por la añadida difusión digital. Se trata de formatos medianos o grandes, pensados para su visión grupal, colectiva, colgados en un muro, a diferencia de la lectura o el visionado individuales. Su diseño busca la rapidez perceptiva, como vía de supervivencia dentro de un entorno tan saturado de estímulos visuales como

a il·lustradors, i no solament fan cartells. Ara bé, allò conceptual no existeix sense la seu plasmació material. El fet d'haver-se ideat per a una impressió serigràfica, juntament amb la necessitat de dotar d'unitat visual a tota la sèrie, va portar als professors facilitadors de l'activitat a establir un mínim comú denominador visual, mitjançant l'ús de tintes planes i una gamma limitada de colors bàsics, trets tradicionals del mitjà del cartell. Aquestes decisions prèvies condicionen el treball creatiu, cosa que no s'ha de veure necessàriament com un problema, sinó més aviat com un repte per a la creativitat. Ampliant això últim, com a historiador de l'art em permet afegir que aquesta és la situació absolutament predominant, tant al llarg de la història com en el present; la llibertat creativa absoluta és un mite molt suggeridor, però d'escassíssima —o nul·la— presència real. Sempre hi ha un marc —organitzatiu, formatiu, econòmic, social, intel·lectual, físic, tècnic...— en el qual es desenvolupa l'activitat. Una tècnica centenària com la serigrafia continua sent apropiada per als creatius en 2018.

De fet, la majoria de característiques habituals del cartell continuen aplicant-se per al nostre cas.¹² Parlem d'obra múltiple: en aquest cas, no solament per la seu impressió mecànica, sinó a més per l'afegida difusió digital. Es tracta de formats mitjans o grans, pensats per a la seu visió grupal, col·lectiva, penjats en un mur, a diferència de la lectura o el visionat individuals. El seu disseny busca la rapidesa perceptiva, com a via de supervivència dins d'un entorn tan saturat d'estímuls visuals com és el nostre. Això porta d'una part a l'ús de colors cridaners, i d'una altra a la simplificació formal.

es el nuestro. Esto lleva de una parte al uso de colores llamativos, y de otra a la simplificación formal.

Todo ello podría llevarnos a la pregunta acerca de si cada uno de los autores de los carteles tiene un estilo propio, y si ese estilo es detectable en sus obras. Es un alivio confesar aquí que no se trata de una mera pregunta, sino de todo un debate, muchas veces planteado, y que difícilmente vamos a solucionar alguna vez, menos aún en este texto de urgencia. Simplemente diré que, en realidad, la pregunta carece de especial interés, en nuestro contexto. No solo porque, como en tantos otros casos, estos creativos se adaptan al encargo concreto, a los mensajes, a los condicionantes técnicos, económicos o de plazos disponibles. Además, porque siendo estudiantes, la maduración de un estilo personal puede estar empezando, pero lo normal es que el proceso sea mucho más largo. Las propuestas gráficas conviven dentro de un enorme eclecticismo, pues estamos ante ilustradores en formación, sí, pero que gozan ya de una gran amplitud de referentes. Todo lo cual no suprime la individualidad, pero sí que matiza mucho su importancia. Recuérdese además que la impronta personal no tiene por qué darse solamente en el aspecto visual, sino que también sucede en el conceptual, en los recursos empleados para crear significado.

La unión de lo icónico¹³ y lo textual, característica fundamental del medio del cartel, nos aboca a algunas consideraciones sobre cómo transmiten contenido estas obras. Cada uno de los carteles tiene su autonomía como obra gráfica, pero a la vez requieren del título del ODS, para funcionar plenamente como hecho comunicativo.¹⁴

Tot això podria portar-nos a la pregunta al voltant de si cadascun dels autors dels cartells té un estil propi, i si aqueix estil és detectable en les seues obres. És tranquil·litzador confessar ací que no es tracta d'una mera pregunta, sinó de tot un debat, moltes vegades plantejat, i que difícilment solucionarem alguna vegada, menys encara en aquest text d'urgència. Simplement diré que, en realitat, la pregunta manca d'especial interès, en el nostre context. No solament perquè, com en tants altres casos, aquests creatius s'adapten a l'encàrrec concret, als missatges, als condicionants tècnics, econòmics o de terminis disponibles. A més, perquè sent estudiants, la maduració d'un estil personal pot estar començant, però allò més normal és que el procés siga molt més llarg. Les propostes gràfiques convien dins d'un enorme eclecticisme, perquè estem davant il·lustradors en formació, sí, però que gaudeixen ja d'una gran amplitud de referents. La qual cosa no suprimeix la individualitat, però si que matisa molt la seua importància. No oblidem, a més, que l'emprenta personal no té per què donar-se solament en l'aspecte visual, sinó que també succeeix en el conceptual, en els recursos emprats per a crear significat.

La unió d'allò icònic¹³ i allò textual, característica fonamental del mitjà del cartell, ens aboca a algunes consideracions sobre com transmeten contingut aquestes obres. Cadascun dels cartells té la seua autonomia com a obra gràfica, però alhora requereixen del títol de l'ODS, per a funcionar plenament com a fet comunicatiu. ¹⁴Més encara, ja que molts d'ells traslladen conceptes molt amplis, que abasten múltiples aspectes, i formulats de manera

Más aún, cuando muchos de ellos trasladan conceptos muy amplios, que abarcan múltiples aspectos, y formulados de manera abstracta. En cualquier caso, se observa el precepto de que el texto escrito sea breve.

Dado que cada ODS incluye en realidad múltiples metas, en varios casos se ha optado por uno solo de tales aspectos. Esta condensación o simplificación es, una vez más, una estrategia habitual en el medio del cartel, como forma de evitar ilustraciones complejas o llenas de detalles, que lo harían ineficaz. Otra estrategia pasa por sugerir indirectamente la realidad abordada, en vez de mostrarla directamente; connotar, más que denotar. Las metáforas o incluso las elisiones, si son afortunadas, proporcionan excelentes soluciones para la expresión de conceptos articulados y abstractos.

Símbolos tan antiguos como la balanza de la justicia remiten a convenciones visuales fuertemente arraigadas dentro de la cultura occidental. En otros casos, metáforas visuales nuevas se basan no en esas herencias culturales, sino en referentes de la vida contemporánea, como el limpiador de cristales que “borra” la contaminación. Por otro lado, no se ha utilizado un recurso muy habitual en el contexto solidario o concienciador, especialmente a través de fotografías: la ilustración de un gran principio general a través del acontecimiento específico o la persona concreta. No tenemos aquí la mirada febril de niños desnutridos, ni osos polares amenazados por el derretimiento de los polos. No es que esas situaciones no sean reales ni alarmantes, que lo son; más bien se trata de evitar un recurso quizá manido en exceso.

El uso de todas estas estrategias retóricas presupone la participación del

abstracta. En qualsevol cas, s'observa el precepto que el text escrit siga breu.

Atés que cada ODS inclou, en realitat, múltiples metes, en diversos casos s'ha optat per solament un de tals aspectes. Aqueixa condensació o simplificació és, una vegada més, una estratègia habitual en el mitjà del cartell, com a forma d'evitar il·lustracions complexes o plenes de detalls, que ho farien ineficaç. Una altra estratègia passa per suggerir indirectament la realitat abordada, en comptes de mostrar-la directament; connotar, més que denotar. Les metàfores o fins i tot les elisions, si són afortunades, proporcionen excel·lents solucions per a l'expressió de conceptes articulats i abstractes.

Símbols tan antics com la balança de la justícia remeten a convencions visuals fortament arrelades dins de la cultura occidental. En altres casos, metàfores visuals noves es basen no en aqueixes herències culturals, sinó en referents de la vida contemporània, com el netejador de cristalls que “esborra” la contaminació. D'altra banda, no s'ha utilitzat un recurs molt habitual en el context solidari o concienciador, especialment a través de fotografies: la il·lustració d'un gran principi general a través de l'esdeveniment específic o la persona concreta. No tenim ací la mirada febril de xiquets desnodrits ni óssos polars amenaçats per l'escalfament global. No és que aqueixes situacions no siguin reals ni alarmants, que ho són; més aviat es tracta d'evitar un recurs potser massa gastat.

L'ús de totes aquestes estratègies retòriques pressuposa la participació de l'espectador en el joc. Aquestes imatges “ens ocorren” en dues fases: l'impacte visual, i l'esforç d'interpretació; el moment

espectador en el juego. Estas imágenes “nos suceden” en dos fases: el impacto visual, y el esfuerzo de interpretación; el momento perceptivo y el momento hermenéutico. No es fácil delimitarlos, pues se dan juntos. Por ejemplo, es sabido que percibimos más fácilmente aquello que esperábamos percibir; desde el primer momento hay interpretación. A veces la comprensión del mensaje es inmediata, sobre todo cuando el signo visual es unívoco. Pero en otros casos se juega precisamente con la sorpresa, o incluso la extrañeza, o la ambigüedad de significados. El esfuerzo interpretativo toma entonces el protagonismo, exigiendo mayor implicación por parte del espectador, que analiza la imagen hasta entender qué se le está proponiendo, a la manera de los jeroglíficos, o de los emblemas de la Edad Moderna. Así, el hecho comunicativo queda incompleto mientras no llega a su receptor, más allá de que este entienda lo mismo que quería transmitir el emisor, o le añada sus propias cargas semánticas.

Confío en que todo lo dicho hasta aquí ayude a ver cuál era la complejidad del reto propuesto a los estudiantes y sus profesores. Puede ser útil, al respecto, comparar los resultados con la identidad visual adoptada por la propia ONU para comunicar los ODS, elaborada por una agencia de diseño y branding (fig.5).¹⁵ Pero es que no solamente se trataba de transmitir información sobre los Objetivos que tenemos planteados para 2030. Además, las instituciones y personas participantes en este proyecto teníamos la voluntad de provocar una sensibilización, una toma de postura favorable a los ODS y a la acción concertada en defensa de la justicia y la solidaridad globales. Sin caer en mesianismos ni utopías en las que el arte

perceptiu i el moment hermenèutic. No és fácil delimitar-los, perquè es donen junts. Per exemple, és sabut que percebem més fàcilment allò que esperàvem percebre; des del primer moment hi ha interpretació. A vegades la comprensió del missatge és immediata, sobretot quan el signe visual és unívoc. Però en altres casos es juga precisament amb la sorpresa, o fins i tot l'estranyesa, o l'ambigüïtat de significats. L'esforç interpretatiu pren llavors el protagonisme, exigint major implicació per part de l'espectador, que no renúncia a allunyar-se de la imatge fins a entendre què se li està proposant, a la manera dels jeroglífics, o dels emblemes de l'Edat Moderna. Així, el fet comunicatiu resta incomplet mentre no arriba al seu receptor, sense tenir en compte si aquest entén el mateix que volia transmetre l'emissor, o li afegeix les seues pròpies càrregues semàntiques.

Confie que tot el que s'ha dit fins ací ajude a veure quina era la complexitat del repte proposat als estudiants i els seus professors. Al respecte, pot resultar útil comparar els resultats amb la identitat visual adoptada per la mateixa ONU per a comunicar els ODS, elaborada per una agència de disseny i branding (fig. 5).¹⁵ Però és que no solament es tractava de transmetre informació sobre els Objectius que tenim plantejats per a 2030. A més, les institucions i persones participants en aquest projecte teníem la voluntat de provocar una sensibilització, una presa de postura favorable als ODS i a l'acció concertada en defensa de la justícia i la solidaritat globals. Sense caure en messianismes ni utopies en les quals l'art acaba salvant el món, sí que esperem proporcionar imatges transformadores, que

5.
Agencia Trollbäck. Imagen oficial de los ODS para la Organización de las Naciones Unidas, 2015.
Agència Trollbäck. Imatge oficial dels ODS per a l'Organització de les Nacions Unides, 2015.

acaba salvando al mundo, sí esperamos proporcionar imágenes transformadoras, que generen interrogantes, actitudes, invitaciones a la acción personal y colectiva.

En todo ello, hemos querido aprender de la experiencia de muchas organizaciones de cooperación internacional al desarrollo. Ya son muchos los años en que, con aciertos y con errores, las ONGDs venimos intentando transmitir aspectos de la realidad mundial que no suelen recibir atención en los medios de comunicación masivos; o que, cuando la reciben, refuerzan estereotipos y desmovilizan cuando lo necesario es precisamente lo contrario. Esa experiencia está recogida en el código de conducta de la CONGDE, una herramienta fundamental que compartimos con los ilustradores desde el primer momento, y que nos ha servido a todos como hoja de ruta.¹⁶ No consistía meramente en evitar imágenes paternalistas, catastrofistas o sensibleras, sino en recorrer juntos un camino que tiene importancia, más allá de que sus resultados plásticos concretos, en cuanto proceso de aprendizaje para todas las partes involucradas. Desde la Fundación Mainel hemos dado algunas coordenadas y orientaciones, pero también ha sido una experiencia transformadora y llena de enseñanzas para nosotros.

Por ejemplo, uno de los principios básicos de la comunicación eficaz es la coherencia entre el mensaje y la actuación. Argumentar a favor de la sostenibilidad medioambiental, como hacen los ODS, conlleva decisiones en aspectos como el papel, las tintas o la imprenta escogidos para este propio catálogo. En este sentido, ha sido un privilegio contar con la experiencia de los docentes del máster y los diseñadores de la imagen de la exposición.

generen interrogants, actituds, invitacions a l'acció personal i col·lectiva.

En tot això, hem volgut aprendre de l'experiència de moltes organitzacions de cooperació internacional al desenvolupament. Ja són molts els anys en què, amb encerts i amb errors, les ONGD venim intentant transmetre aspectes de la realitat mundial que no soLEN rebre atenció en els mitjans de comunicació massius; o que, quan la reben, reforcen estereotips i desmobilitzen quan allò necessari és precisament el contrari. Aqueixa experiència està recollida en el codi de conducta de la CONGDE, una eina fonamental que compartim amb els il·lustradors des del primer moment, i que ens ha servit a tots com a full de ruta.¹⁶ No consistia merament a evitar imatges paternalistes, catastrofistes o sensibleres, sinó a recórrer junts un camí que té importància, més enllà dels seus resultats plàstics concrets, en quant procés d'aprenentatge per a totes les parts involucrades. Des de la Fundació Mainel hem donat algunes coordenades i orientacions, però també ha sigut una experiència transformadora i plena d'ensenyaments per a nosaltres.

Per exemple, un dels principis bàsics de la comunicació eficaç és la coherència entre el missatge i l'actuació. Argumentar a favor de la sostenibilitat mediambiental, com fan els ODS, comporta decisions en aspectes com el paper, les tintes o la impremta triats per a aquest propi catàleg. En aquest sentit, ha sigut un privilegi comptar amb l'experiència dels docents del màster i els dissenyadors de la imatge de l'exposició. La seua implicació ha anticipat solucions idònies per a inquietuds que a penes havíem començat a enunciar.

Su implicación ha anticipado soluciones idóneas para inquietudes que apenas habíamos empezado a enunciar.

Por ello, esta introducción no puede concluirse más que con un agradecimiento sincero a quienes han hecho posible la realización de los carteles, base para su exposición pública y su catálogo, y su difusión digital. En primer lugar, a los estudiantes del Máster en Diseño e Ilustración de la Universitat Politècnica de València. Sus trabajos aquí recogidos, más otros muchos que finalmente no fueron seleccionados, demuestran que asumieron el reto, nada fácil, que les proponíamos. No exagero si digo que muchos profesionales curtidos en el sector no lo habrían hecho mejor que ellos. Y en segundo lugar, pero no por ello con menos importancia, al equipo docente responsable del Máster. Trabajar con ellos es un privilegio del que esperamos poder volver a disfrutar en el futuro.

Per això, aquesta introducció no pot concloure's més que amb un agraïment sincer als que han fet possible la realització dels cartells, base per a la seua exposició pública i el seu catàleg, i la seua difusió digital. En primer lloc, als estudiants del Màster en Disseny i Il·lustració de la Universitat Politècnica de València. Els seus treballs ací recollits, més molts altres que finalment no van ser seleccionats, demostren que van assumir el repte, gens fàcil, que els proposàvem. No exagere si dic que molts professionals de llarga experiència en el sector en el sector no ho haurien fet millor que ells. I en segon lloc, però no per això amb menys importància, a l'equip docent responsable del Màster. Treballar amb ells és un privilegi del qual esperem tornar a gaudir en un futur.

Origen de las imágenes

Origen de les imatges

Fig.1

<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.390318>

Fig.2

https://www.europeana.eu/portal/record/2063609/ES_280_015.html. CC BY-NC-SA - <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Fig.3

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1959_-_Gewerbemuseum_Basel_-_Alte_und_neue_Formen_in_Japan.jpg

Fig.4.

<https://obeygiant.com/people-art-avail-download-free/>

Fig.5

<https://www.un.org/sustainabledevelopment/es/news/communications-material/>

¹ Definir la ilustración no es tarea fácil. El propio Diccionario de la Lengua Española de la Real Academia (23^a ed.) se queda algo corto, al limitarse a caracterizarla como “Estampa, grabado o dibujo que adorna o documenta un libro”, lo cual deja fuera, sin ir más lejos, los carteles de esta propia exposición. Igualmente sencilla, y sin errores de encuadre, es la definición de José Martínez de Sousa: “Imagen reproducida de fotografías o dibujos que sirve para explicar, embellecer o amenizar un texto” (Diccionario de edición, tipografía y artes gráficas, Trea, 2001, p. 220). Toda la complejidad del término está ampliamente tratada en La ilustración como categoría, de Juan Martínez Moro (Trea, 2004).

² En el ámbito español, el esfuerzo pionero de Juan Antonio Ramírez (Medios de masas e historia del arte, Cátedra, 1976), careció de continuidad dentro de las investigaciones y publicaciones en historia del arte, por desgracia. Tampoco él mantuvo esa línea de investigación, que había abierto de manera tan prometedora.

³ Como, por ejemplo, en el excelente volumen Lenguaje publicitario y discursos solidarios, de Eloísa Nos (Icaria, 2007).

⁴ Nos (2007), pp. 29-30 y 183ss.

⁵ Para el caso español, un resumen de esta historia puede encontrarse en el texto de Anna Calvera, “Pioneros. Notas en torno al nacimiento de una profesión”, en Emilio Gil (dir.), Pioneros del diseño gráfico en España (Index Books, 2007), pp. 15-51.

⁶ Nicholas Mirzoeff, How to See the World (Basic Books, 2016), pp. 287 y 292-293.
Traducción del autor.

⁷ Una reciente y valiosa contribución es el número monográfico de la revista EME Experimental Illustration, Art & Design (nº 5, 2017, disponible en <https://polipapers.upv.es/index.php/eme/index>), publicado por el mismo equipo de la Universidad Politécnica de Valencia que tan activamente ha impulsado esta exposición sobre los ODS.

⁸ Citado en Calvera (2007), p. 48.

⁹ Martínez de Sousa (2001, p. 70) define el cartel como el “impreso por una sola cara que, generalmente expuesto en público, se dedica a fines de propaganda o publicidad”. Buena parte del primer epígrafe de este mismo texto está dedicado a la complejidad historiográfica y conceptual del cartel, lo cual hace innecesario profundizar más en el tema. Para mayor referencia, cfr. *El cartel en España*, de Raúl Eguizábal (Cátedra, 2014).

¹⁰ La serigrafía es un “sistema de impresión que utiliza como forma una trama o tamiz de seda, nilón u otra materia, a través de la cual se transmite la tinta al soporte. (...) no se produce por la trasferencia de la tinta de la forma al soporte, sino precisamente a través de esa forma o molde”, es decir, la pantalla de -originalmente- seda, que da nombre a la técnica. Martínez de Sousa (2001), p. 390.

¹¹ Están libremente accesibles en la web <https://2030.mainel.org/>

¹² Me baso en las breves explicaciones al respecto de Ramírez (1976), p. 127 y 182.

¹³ Utilizo aquí la palabra en su sentido original de visual, gráfico, relativo a las imágenes; y no en el más reciente, calcado innecesariamente del inglés, de emblemático o célebre.

¹⁴ El título de cada ODS acompaña a los carteles en las páginas enfrentadas, en este catálogo, o en cartelas independientes pero cercanas, en la exposición. Las versiones digitales en varios idiomas incorporan el rótulo dentro del mismo fichero, para facilitar su visionado unificado.

¹⁵ Véase <https://trollback.com/projects/global-goals/> para una breve presentación de la imagen gráfica.

¹⁶ La CONGDE es la Coordinadora de ONG para el Desarrollo - España. Su código de conducta dedica un apartado (el 1.5) a “Pautas comunicativas, publicidad y uso de imágenes” (pp. 17-21). El documento está disponible en https://coordinadoraongd.org/wp-content/uploads/2016/01/Codigo_Conducta.pdf.

¹ Definir la il·lustració no és tasca fàcil. El propi Diccionario de la Lengua Española de la Real Academia (23a ed.) es queda una mica curt, en limitar-se a caracteritzar-la com a “Estampa, gravat o dibuix que adorna o documenta un llibre”, la qual cosa deixa fora, sense anar més lluny, els cartells d'aquesta pròpia exposició. Igualment senzilla, i sense errors d'enquadrament, és la definició de José Martínez de Sousa: “Imatge reproduïda de fotografies o dibuixos que serveix per a explicar, embellir o amenitzar un text” (Diccionario de edición, tipografía y artes gráficas, Trea, 2001, p. 220). Tota la complexitat del terme està àmpliament tractada en La ilustración como categoría, de Juan Martínez Moro (Trea, 2004).

² En l'àmbit espanyol, l'esforç pioner de Juan Antonio Ramírez (Medios de masas e historia del arte, Cátedra, 1976), va mancar de continuïtat dins de les investigacions i publicacions en història de l'art, per desgràcia. Tampoc ell va mantindre aqueixa línia d'investigació, que havia obert de manera tan prometedora.

³ Com, per exemple, en l'excel·lent volum Lenguaje publicitario y discursos solidarios, d'Eloisa Nos (Icaria, 2007).

⁴ Nos (2007), pàg. 29-30 i 183ss.

⁵ Per al cas espanyol, un resum d'aquesta història pot trobar-se en el text d'Anna Calvera, “Pioneros. Notas en torno al nacimiento de una profesión”, en Emilio Gil (dir.), Pioneros del diseño gráfico en España (Index Books, 2007), pàg. 15-51.

⁶ Nicholas Mirzoeff, How to See the World (Basic Books, 2016), pàg. 287 i 292-293. Traducció de l'autor.

⁷ Una recent i valuosa contribució és el número monogràfic de la revista EME Experimental Illustration, Art & Design (núm. 5, 2017, disponible en <https://polipapers.upv.es/index.php/eme/index>), publicat pel mateix equip de la Universitat Politècnica de València que tan activament ha impulsat aquesta exposició sobre els ODS.

⁸ Citat en Calvera (2007), p. 48.

⁹ Martínez de Sousa (2001, p. 70) defineix el cartell com el “imprés per una sola cara que, generalment exposat en públic, es dedica a finalitats de propaganda o publicitat”. Bona part del primer epígraf d'aquest mateix text està dedicat a la complexitat historiogràfica i conceptual del cartell, la qual cosa fa innecessari aprofundir més en el tema. Per a major referència, cf. El cartel en España, de Raúl Eguizábal (Cátedra, 2014).

¹⁰ La serigrafia és un “sistema d'impressió que utilitza com a forma una trama o tamís de seda, niló o una altra matèria, a través de la qual es transmet la tinta al suport. (...) no es produeix per la transferència de la tinta de la forma al suport, sinó precisament a través d'aqueixa forma o motle”, és a dir, la pantalla de -originalment- seda, que dóna nom a la tècnica. Martínez de Sousa (2001), p. 390.

¹¹ Estan lliurement accessibles a la web <https://2030.mainel.org/>

¹² Al respecte d'açò, em base en les breves explicacions de Ramírez (1976), p. 127 i 182.

¹³ Utilitze ací la paraula en el seu sentit original de visual, gràfic, relatiu a les imatges; i no en el més recent, calcat innecessàriament de l'anglès, d'emblemàtic o cèlebre.

¹⁴ El títol de cada ODS acompaña els cartells en les pàgines confrontades, en aquest catàleg, o en cartel·les independents però properes, a l'exposició. Les versions digitals en diversos idiomes incorporen el rètol dins del mateix fitxer, per a facilitar el seu visionat unificat.

¹⁵ Vegeu <https://trollback.com/projects/global-goals/> per a una breu presentació de la imatge gràfica.

¹⁶ La CONGDE és la Coordinadora de ONG para el Desarrollo - España. El seu codi de conducta dedica un apartat (I.1.5) a “Pautes comunicatives, publicitat i ús d'imatges” (pàg. 17-21). El document està disponible en https://coordinadoraongd.org/wp-content/uploads/2016/01/codigo_conducta.pdf.

Los Objetivos de Desarrollo Sostenible en Ilustraciones

Els Objectius de
Desenvolupament
Sostenible en
il·lustracions

01.

Poner fin a la pobreza en todas sus formas en todo el mundo

Posar fi a la pobresa en totes les seues formes en tot el món

La pobreza extrema constituye el primer desafío contra el cual el desarrollo sostenible debe enfrentarse. Si bien esta se ha visto reducida en los últimos años, es necesario continuar los esfuerzos para que mujeres y hombres de todo el mundo tengan acceso a los recursos elementales: alimentos, agua potable y hogar, con el fin de satisfacer las necesidades más básicas y fundamentales.

La pobresa extrema constitueix el primer desafiament contra el qual el desenvolupament sostenible ha d'enfrontar-se. Encara que s'ha vist reduïda en els últims anys, és necessari continuar els esforços perquè dones i homes de tot el món tinguen accés als recursos elementals: aliments, aigua potable i llar, a fi de satisfer les necessitats més bàsiques i fonamentals.

02.

Poner fin al hambre, lograr la seguridad alimentaria y la mejora de la nutrición y promover la agricultura sostenible

Posar fi a la fam, aconseguir la seguretat alimentària i la millora de la nutrició i promoure l'agricultura sostenible

Para hacer frente al hambre existente en el mundo, causa de malnutrición y desnutrición, es indispensable asentar las bases de una agricultura sostenible capaz de abastecer y saciar a las colectividades más desfavorecidas. Las consecuencias de una alimentación insuficiente o mala no son solo el sufrimiento y un mal estado de salud, sino que también ralentizan el progreso de muchas otras áreas de desarrollo como la educación, el empleo o la cultura.

Per a fer front a la fam existent en el món, causa de malnutrició i desnutrició, és indispensable assentar les bases d'una agricultura sostenible capaç de proveir i assaciar les col·lectivitats més desfavorides. Les conseqüències d'una alimentació insufficient o dolenta no són sol el sofriment i un mal estat de salut, sinó que també alenteixen el progrés de moltes altres àrees de desenvolupament com l'educació, l'ocupació o la cultura.

03.

Garantizar una vida sana y promover el bienestar en todas las edades

Garantir una vida sana i promoure el benestar en totes les edats

Reducir la mortalidad materna e infantil sigue siendo un reto fundamental en muchas regiones. Pero este objetivo es mucho más amplio, y también contempla la necesidad de lograr la cobertura sanitaria universal, el acceso a vacunas y medicamentos de calidad y asequibles, y quiere poner final a las epidemias del sida, la tuberculosis, la malaria y las enfermedades tropicales desatendidas.

Reduir la mortalitat materna i infantil continua sent un repte fonamental en moltes regions. Però aquest objectiu és molt més ampli, i també contempla la necessitat d'aconseguir la cobertura sanitària universal, l'accés a vacunes i medicaments de qualitat i asequibles, i vol posar fi a les epidèmies de la sida, la tuberculosi, la malària i les malalties tropicals desateses.

04.

Garantizar una educación inclusiva, equitativa y de calidad y promover oportunidades de aprendizaje durante toda la vida para todos

Garantir una educació inclusiva, equitativa i de qualitat i promoure oportunitats d'aprenentatge durant tota la vida per a tots

Es necesario que todas las niñas y los niños puedan tener una enseñanza primaria y secundaria completa, gratuita, equitativa y de calidad que produzca resultados de aprendizajes pertinentes y efectivos. Se pretende también reducir drásticamente el analfabetismo y mejorar las competencias de la población adulta para acceder a un empleo decente.

És necessari que totes les xiquetes i els xiquets puguen tindre un ensenyament primari i secundari complet, gratuït, equitatiu i de qualitat que produïsca resultats d'aprenentatges pertinents i efectius. Es pretén també reduir dràsticament l'analfabetisme i millorar les competències de la població adulta per a accedir a una ocupació decent.

05.

Lograr la igualdad entre los géneros y empoderar a todas las mujeres y niñas

Aconseguir la igualtat entre els gèneres i apoderar a totes les dones i xiquetes

El reto consiste en cambiar la percepción que existe de la mujer para garantizar sus derechos y libertades fundamentales como persona y terminar con las desigualdades. La violencia de género, el matrimonio infantil, la mutilación genital femenina, y todas las formas de maltrato y discriminación hacia las mujeres deben erradicarse para el año 2030.

El repte consisteix a canviar la percepció que existeix de la dona per a garantir els seus drets i llibertats fonamentals com a persona i acabar amb les desigualtats. La violència de gènere, el matrimoni infantil, la mutilació genital femenina, i totes les formes de maltractament i discriminació cap a les dones han d'eradicar-se per a l'any 2030.

06.

Garantizar la disponibilidad de agua y su gestión sostenible y el saneamiento para todos

Garantir la disponibilitat d'aigua i la seu gestió sostenible i el sanejament per a tots

Mediante la inversión en infraestructuras e instalaciones, este objetivo se propone permitir que todas las personas puedan tener acceso a agua limpia, a un coste asequible. Además, es necesaria la educación para fomentar prácticas de higiene esenciales, y poner fin a la defecación al aire libre, sobre todo por parte de mujeres y niñas, pues les pone en situación de especial vulnerabilidad.

Mitjançant la inversió en infraestructures i instal·lacions, aquest objectiu es proposa permetre que totes les persones puguen tindre accés a aigua neta, a un cost assequible. A més, és necessària l'educació per a fomentar pràctiques d'higiene essencials, i posar fi a la defecació a l'aire lliure, sobretot per part de dones i xiquetes, perquè les posa en situació d'especial vulnerabilitat.

07.

Garantizar el acceso a una energía asequible, segura, sostenible y moderna para todos

Garantir l'accés a una energia assequible, segura, sostenible i moderna per a tots

La energía es fundamental para casi todos los grandes desafíos y oportunidades a los que hace frente el mundo actualmente. Es vital apoyar nuevas iniciativas económicas y laborales que aseguren el acceso universal a los servicios de energía modernos, mejoren el rendimiento energético y aumenten el uso de fuentes renovables para crear comunidades más sostenibles e inclusivas y para la resiliencia ante problemas ambientales como el cambio climático.

L'energia és fonamental per a quasi tots els grans desafiaments i oportunitats als quals fa front el món actualment. És vital donar suport a noves iniciatives econòmiques i laborals que asseguren l'accés universal als serveis d'energia moderns, milloren el rendiment energètic i augmenten l'ús de fonts renovables per a crear comunitats més sostenibles i inclusives i per a la resiliència davant problemes ambientals com el canvi climàtic.

08.

Promover el crecimiento económico sostenido e inclusivo, el empleo pleno y productivo y el trabajo decente para todos

Promoure el creixement econòmic sostingut i inclusiu, la feina plena i productiva i el treball decent per a tots

La creación de empleos de calidad sigue constituyendo un gran desafío para casi todas las economías. Este objetivo aspira a implantar un crecimiento económico sostenible, sobre todo en los países menos desarrollados, el cual desembocue en la reducción de la tasa de desempleo, especialmente entre los jóvenes.

La creació d'ocupacions de qualitat continua constituint un gran desafiament per a quasi totes les economies. Aquest objectiu aspira a implantar un creixement econòmic sostenible, sobretot als països menys desenvolupats, el qual desemboque en la reducció de la taxa de desocupació, especialment entre els joves.

09.

Construir infraestructuras resilientes, promover la industrialización inclusiva y sostenible y fomentar la innovación

Construir infraestructures resilents, promoure la industrialització inclusiva i sostenible i fomentar la innovació

Se necesitan inversiones en infraestructura (transporte, regadío, energía, tecnología de la información y las comunicaciones), ya que el desarrollo económico es realmente posible cuando la innovación entra en juego, y viceversa. Los avances técnicos y en infraestructuras resilientes, capaces de resistir retos y amenazas futuras, suponen un ejercicio fundamental para el crecimiento de un país.

Es necessiten inversions en infraestructura (transport, regadiu, energia, tecnologia de la informació i les comunicacions), ja que el desenvolupament econòmic és realment possible quan la innovació entra en joc, i viceversa. Els avanços tècnics i en infraestructures resilents, capaces de resistir reptes i amenaces futures, suposen un exercici fonamental per al creixement d'un país.

10.

Reducir la desigualdad dentro de y entre los países

Reduir la desigualtat dins i entre els països

Las naciones más vulnerables continúan avanzando en el ámbito de la reducción de la pobreza, pero siguen existiendo grandes disparidades respecto a los países más prósperos. Además, a pesar de que la desigualdad de los ingresos entre países ha podido reducirse, dentro de los propios países ha aumentado. Son necesarias políticas universales que presten especial atención a las necesidades de las poblaciones desfavorecidas y marginadas.

Les nacions més vulnerables continuen avançant en l'àmbit de la reducció de la pobresa, però continuen existint grans disparitats respecte als països més pròspers. A més, a pesar que la desigualtat dels ingressos entre països ha pogut reduir-se, dins dels propis països ha augmentat. Són necessàries polítiques universals que presten especial atenció a les necessitats de les poblacions desfavorides i marginades.

11.

Lograr que las ciudades y los asentamientos humanos sean inclusivos, seguros, resilientes y sostenibles

Aconseguir que les ciutats i els assentaments humans siguen inclusius, segurs, resilents i sostenibles

Este reto requiere mejorar la calidad de vida de los habitantes de las ciudades en todos los barrios, a través de servicios de transporte público, asequibles y seguros, la puesta a disposición de los habitantes de servicios básicos y de viviendas accesibles, la creación de espacios verdes y, al fin, el aumento de la calidad constructiva, reduciendo así el riesgo de muerte en caso de desastre.

Aquest repte requereix millorar la qualitat de vida dels habitants de les ciutats en tots els barris, a través de serveis de transport públic, assequibles i segurs, la posada a disposició dels habitants de serveis bàsics i d'habitatges accessibles, la creació d'espais verds i, finalment, l'augment de la qualitat constructiva, reduint així el risc de mort en cas de desastre.

12.

Garantizar modalidades de consumo y producción sostenibles

Garantir modalitats de consum i producció sostenibles

Hay que promover la transformación de los sistemas de producción y consumo de bienes y recursos, impulsando, además, las prácticas de reciclaje entre consumidores e industrias. De esta manera, se consigue reducir los costos económicos, ambientales y también sociales del consumo y la producción industrial.

Cal promoure la transformació dels sistemes de producció i consum de béns i recursos, impulsant, a més, les pràctiques de reciclatge entre consumidors i indústries. D'aquesta manera, s'aconsegueix reduir els costos econòmics, ambientals i també socials del consum i la producció industrial.

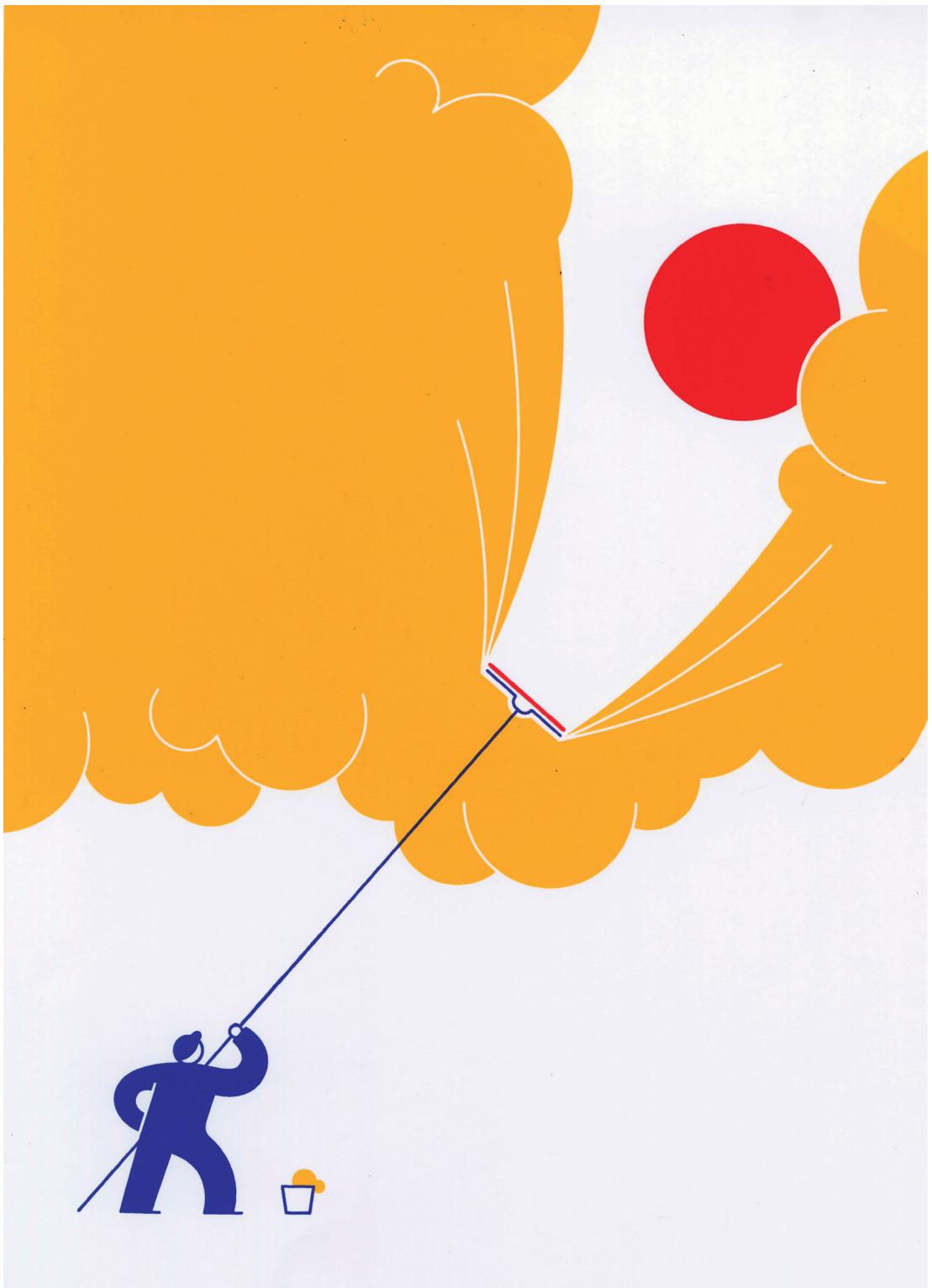
13.

Adoptar medidas urgentes para combatir el cambio climático y sus efectos

Adoptar mesures urgents per a combatre el canvi climàtic i els seus efectes

La reducción de los efectos de la acción humana sobre el entorno y el clima se puede conseguir mediante la instrucción de una conciencia responsable. Así, las medidas necesarias para combatir el cambio climático se centran en la sensibilización y educación de los ciudadanos y en la acción directa de gobiernos y empresas.

La reducció dels efectes de l'acció humana sobre l'entorn i el clima solament es pot aconseguir mitjançant la instrucció d'una consciència responsable. Així, les mesures necessàries per a combatre el canvi climàtic se centren principalment en la sensibilització i educació dels ciutadans i en l'acció directa de governs i empreses.

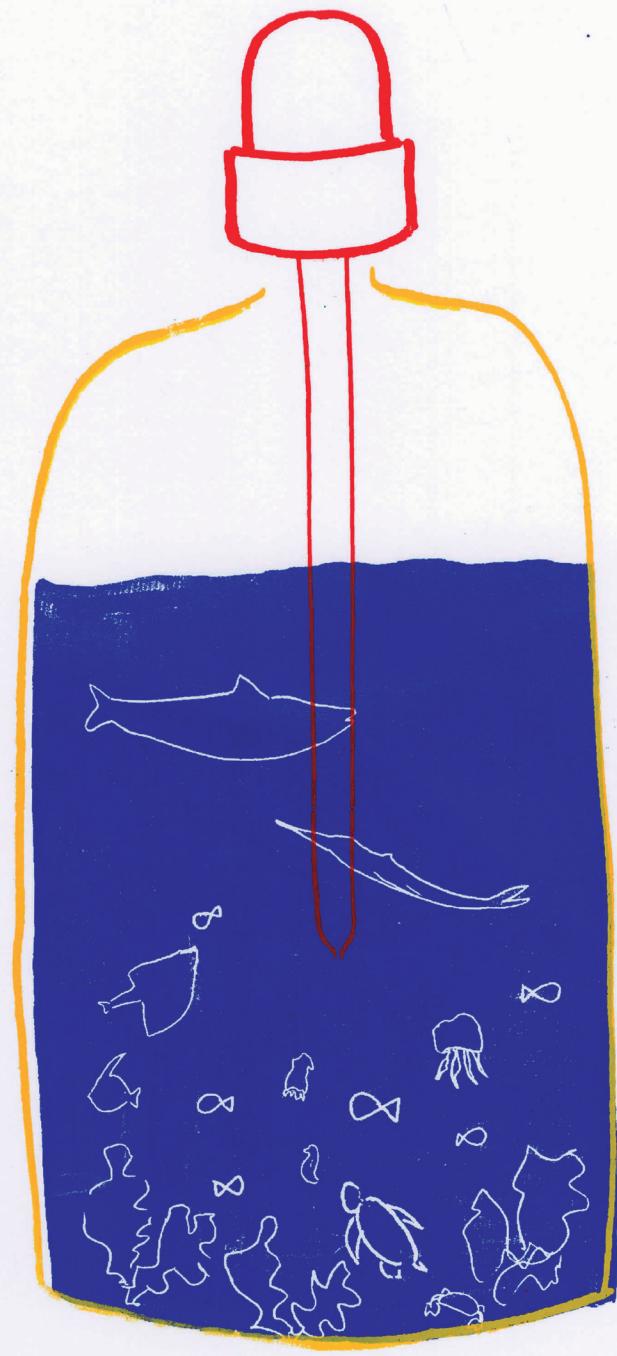
14.

Conservar y utilizar en forma sostenible los océanos, los mares y los recursos marinos para el desarrollo sostenible

Conservar i utilitzar de manera sostenible els oceans, els mars i els recursos marins per al desenvolupament sostenible

La contaminación y la sobreexplotación de la pesca constituyen las principales causas de la desaparición progresiva de los ecosistemas marinos. En consecuencia, resulta necesario establecer diferentes disposiciones que hagan frente a las alteraciones que los mares y océanos están sufriendo actualmente con la finalidad de reducir el impacto en el futuro.

La contaminació i la sobreexplotació de la pesca constitueixen les principals causes de la desaparició progressiva dels ecosistemes marins. En conseqüència, resulta necessari establir diferents disposicions que facen front a les alteracions que els mars i oceans estan patint actualment amb la finalitat de reduir l'impacte en el futur.

15.

Proteger y restaurar los ecosistemas terrestres, gestionar los bosques de forma sostenible, luchar contra la desertificación y frenar la pérdida de la diversidad biológica

Protegir i restaurar els ecosistemes terrestres, gestionar els boscos de forma sostenible, lluitar contra la desertificació i frenar la pèrdua de la diversitat biològica

Entre las cuestiones más urgentes, se encuentra la degradación de los ecosistemas terrestres. Este objetivo no solo prevé detener el deterioro de la tierra y los bosques, sino también, y más importante, revertir dicho proceso, promoviendo la regeneración orgánica de la biosfera.

Entre les qüestions més urgents, es troba la degradació dels ecosistemes terrestres. Aquest objectiu no solament preveu detenir la deterioració de la terra i els boscos, sinó també, i més important, revertir aquest procés, promovent la regeneració orgànica de la biosfera.

16.

Garantizar el Estado de derecho, la justicia y la paz

Garantir l'Estat de dret, la justícia i la pau

Pone de relieve el establecimiento de sociedades pacíficas e inclusivas, donde el acceso a la justicia sea real y efectivo. Entre las metas establecidas encontramos el respeto de los derechos humanos, poniendo fin a la violencia sexual, la explotación y la tortura. En definitiva, se persigue acabar con toda clase de maltrato y ofrecer dignidad y seguridad judicial a toda persona y a todo nivel.

Posa en relleu l'establiment de societats pacífiques i inclusives, on l'accés a la justícia siga real i efectiu. Entre les metes establides trobem el respecte dels drets humans, posant fi a la violència sexual, l'explotació i la tortura. En definitiva, es persegueix acabar amb tota classe de maltractament i oferir dignitat i seguretat judicial a tota persona i a tot nivell.

17.

Fortalecer los medios de ejecución y revitalizar la Alianza Mundial para el Desarrollo Sostenible

Enfortir els mitjans d'execució i revitalitzar l'Aliança Mundial per al Desenvolupament Sostenible

La forma más evidente de llevar a cabo los dieciséis objetivos previos es favoreciendo la colaboración internacional. Cada país aporta sus conocimientos en desarrollo sostenible e innovación, poniéndolos a disposición de las otras regiones del mundo. De esta manera, y mediante una cooperación activa y pacífica a través de ayudas financieras y recursos, el beneficio es universal.

La forma més evident de dur a terme els setze objectius previs és afavorint la col·laboració internacional. Cada país aporta els seus coneixements en desenvolupament sostenible i innovació, posant-los a la disposició de les altres regions del món. D'aquesta manera, i mitjançant una cooperació activa i pacífica a través d'ajudes financeres i recursos, el benefici és universal.

Comunicar ilustrando

Comunicar il·lustrant

David Heras

Universitat Politècnica de València

En las líneas que siguen intentaré explicar cómo surge la colaboración con el personal de la Fundación Mainel, que ha llevado a los alumnos del Máster en Diseño e Ilustración de la Universitat Politècnica de València a ilustrar los Objetivos de Desarrollo Sostenible, y cuál ha sido el proceso de trabajo llevado a cabo.

Volar con motor

Cuenta Dan Coyle en su libro *Las claves del talento*¹ cómo la práctica intensa contribuyó de manera decisiva en la formación de los nuevos pilotos del Cuerpo Aéreo de los Estados Unidos. En el invierno de 1934 se sucedieron una gran cantidad de accidentes que llegaron a conocerse como “El fiasco del correo aéreo”. El presidente Roosevelt tuvo que atajar el problema acudiendo a su origen, la formación de los pilotos. Hasta ese momento, la instrucción consistía en someter a los aspirantes a una serie de acrobacias para probar su resistencia. Superada esta prueba, y tras meses de clases teóricas en tierra, los pilotos podían empezar a tocar los mandos del avión paulatinamente hasta que, tras unos cuantos despegues, se consideraba que estaban listos para volar. Los pilotos formados con este sistema, además de enfrentarse a una alta tasa de mortalidad en su periodo de formación, se encontraban ante una situación de alto riesgo al empezar a ejercer su profesión sin apenas experiencia.

Ante esta crisis, Casey Jones, entrenador de pilotos del ejército, recordó un artefacto de simulación creado por Edwin Link y ofrecido sin éxito al ejército años atrás, al que darían una segunda oportunidad. Con él los futuros pilotos podían simular todas

En les línies que segueixen intentaré explicar com sorgeix la col·laboració amb el personal de la Fundació Mainel, que ha portat els alumnes del Màster en Disseny i Il·lustració de la Universitat Politècnica de València a il·lustrar els Objectius de Desenvolupament Sostenible, i quin ha sigut el procés de treball dut a terme.

Volar amb motor

Conta Dan Coyle en el seu llibre “Les claus del talent”¹ com la pràctica intensa va contribuir de manera decisiva en la formació dels nous pilots del Cos Aeri dels Estats Units. A l'hivern de 1934 es van succeir una gran quantitat d'accidents que es varen arribar a conèixer com “El fiasco del correu aeri”. El president Roosevelt va haver d'atallar el problema acudint al seu origen, la formació dels pilots. Fins a aqueix moment, la instrucció consistia a sotmetre als aspirants a una sèrie d'acrobàcies per a provar la seu resistència. Superada aquesta prova, i després de mesos de classes teòriques en terra, els pilots podien començar a tocar els controls de l'avió gradualment fins que, després d'uns quants enlairaments, es considerava que estaven llestos per a volar. Els pilots formats amb aquest sistema, a més d'enfrontar-se a una alta taxa de mortalitat en el seu període de formació, es trobaven davant una situació d'alt risc en començar a exercir la seu professió quasi sense experiència.

Davant aquesta crisi, Casey Jones, entrenador de pilots de l'exèrcit, va recordar un artefacte de simulació creat per Edwin Link i oferit sense èxit a l'exèrcit anys arrere, al qual donarien una segona oportunitat. Amb ell els futurs pilots podien

las maniobras habituales y situaciones de riesgo que se les presentarían más adelante. El simulador potenció la práctica intensa, y el aprendizaje basado en errores sin riesgo hizo descender las dramáticas tasas de mortandad en el gremio. El éxito de la nueva metodología quedó demostrado en poco tiempo.

Obviamente, la formación en ilustración no entraña ningún riesgo como en el ejemplo que acabamos de recordar. Además, desde aquellos años hasta ahora la práctica intensa se ha ido incorporando paulatinamente en todo tipo de metodologías docentes. Sin embargo, no es tan común que un programa docente en diseño e ilustración como es el caso del máster del que hablamos incluya además prácticas de "vuelo con motor", es decir, encargos reales que deben satisfacer las necesidades de los clientes, cosa que implica una gran exigencia y compromiso por parte de alumnos y profesores.

El Máster en Diseño e Ilustración de la UPV ofrece un programa² multidisciplinar que contempla la práctica intensa y específica, y el nexo con el ámbito laboral como la columna vertebral de un programa que es referencia a nivel nacional y resulta muy atractivo para alumnos más allá de nuestras fronteras; en gran parte debido a que todos los profesores son expertos en activo en el área que imparten y permanecen muy actualizados con respecto a los cambios que se van produciendo en su sector. Seguramente el éxito alcanzado por muchos de nuestros alumnos en estos años sea uno de los motivos por los que las empresas e instituciones están dispuestas a colaborar con nosotros, como en esta ocasión.

simular totes les maniobres habituals i situacions de risc que se'ls presentarien més endavant. El simulador va potenciar la pràctica intensa, i l'aprenentatge basat en errors sense risc va fer descendir les dramàtiques taxes de mortalitat en el gremi. L'èxit de la nova metodologia va quedar demostrat en poc temps.

Òbviament, la formació en il·lustració no comporta cap risc com en l'exemple que acabem de recordar. A més, des d'aquells anys fins ara la pràctica intensa s'ha anat incorporant gradualment en tot tipus de metodologies docents. No obstant això, no és tan comú que un programa docent en disseny i il·lustració com és el cas del màster del qual parlem incloga a més pràctiques de "vol amb motor", és a dir, encàrrecs reals que han de satisfacer les necessitats dels clients, cosa que implica una gran exigència i compromís per part d'alumnes i professors.

El Màster en Disseny i Il·lustració de la UPV ofereix un programa² multidisciplinari que contempla la pràctica intensa i específica, i el nexe amb l'àmbit laboral com la columna vertebral d'un programa que és referència a nivell nacional i resulta molt atractiu per a alumnes més enllà de les nostres fronteres; en gran part pel fet que tots els professors són experts en actiu en l'àrea que imparteixen i romanen molt actualitzats respecte als canvis que es van produint en el seu sector. Segurament l'èxit aconseguit per molts dels nostres alumnes en aquests anys siga un dels motius pels quals les empreses i institucions estan disposades a col·laborar amb nosaltres, com en aquesta ocasió.

Crear un Briefing

El equipo responsable de este proyecto en la Fundación Mainel nos ofreció la posibilidad de poner a prueba a nuestros alumnos de la edición 2017/18 con un encargo tan atractivo como complejo: visualizar los 17 Objetivos de Desarrollo Sostenible planteados para 2030, motivo por el que les estamos enormemente agradecidos. Desde la coordinación del máster entendimos que dada la naturaleza de la propuesta el seminario de ilustración publicitaria impartido por Sergio Membrillas era el más adecuado para desarrollarla.

Era el momento de definir conjuntamente el encargo para aclarar a los alumnos los objetivos que se perseguían con la creación de las imágenes. Una de las primeras cuestiones que se puso sobre la mesa fue atender a la experiencia recogida en el código de conducta de la CONGDE³, para evitar caer en tópicos manidos, así como imágenes de tono paternalista, catastrofista o sensiblero que se ha comentado anteriormente. Por otro lado, resultaba imprescindible evitar el aspecto un tanto frío y funcional de los pictogramas encargados desde la ONU, algo lógico teniendo en cuenta el uso que se les va a dar.

Asimismo, resultaba imprescindible que las ilustraciones conectasen con unos textos un tanto abstractos y con muchos matices, teniendo en cuenta que estos no se incluirían en los carteles resultantes, sino que los acompañarían de diferente modo según el formato en el que se les diera difusión: catálogo, exposición, web...

Crear un Briefing

L'equip responsable d'aquest projecte en la Fundació Mainel ens va oferir la possibilitat de posar a prova als nostres alumnes de l'edició 2017/18 amb un encàrrec tan atractiu com complex: visualitzar els 17 Objectius de Desenvolupament Sostenible plantejats per a 2030, motiu pel qual els estem enormement agraïts. Des de la coordinació del màster vam entendre que donada la naturalesa de la proposta el seminari d'il·lustració publicitària impartit per Sergio Membrillas era el més adequat per a desenvolupar-la.

Era el moment de definir conjuntament l'encàrrec per a aclarir als alumnes els objectius que es perseguien amb la creació de les imatges. Una de les primeres qüestions que es va posar sobre la taula va ser atendre l'experiència recollida en el codi de conducta de la CONGDE³, per a evitar caure en tòpics gastats, així com imatges de ton paternalista, catastrofista o sentimental que s'ha comentat anteriorment. D'altra banda, resultava imprescindible evitar l'aspecte una miqueta fred i funcional dels pictogrames encarregats des de l'ONU, cosa lògica tenint en compte l'ús que se'ls donarà.

Així mateix, resultava imprescindible que les il·lustracions connectaren amb uns textos una miqueta abstractes i amb molts matisos, tenint en compte que aquests no s'inclourien en els cartells resultants, sinó que els acompanyarien de diferent manera segons el format en el qual se'ls donara difusió: catàleg, exposició, web...

La següent qüestió que havíem de resoldre era com donar coherència i

La siguiente cuestión que debíamos resolver era cómo dar coherencia y sentido unitario a un conjunto de imágenes creadas por diferentes alumnos que están desarrollando un lenguaje personal. Para facilitar el sentido unitario del proyecto sin coartar la línea gráfica de cada uno de ellos, decidimos establecer unos parámetros visuales muy concretos: utilizar una gama cromática reducida a tres colores básicos y finalizar los trabajos mediante la técnica de la serigrafía. El profesor encargado de tutorizar este último apartado, Jonay Cogollos, consciente del tipo de proyecto en el que se estaba implicando, sugirió con buen criterio trabajar con materiales lo más respetuosos posible con el medio ambiente. Por ello se eligieron tintas con base al agua, más fácilmente reciclables y menos contaminantes.

Con estas premisas claras, estábamos en disposición de ofrecer el encargo. En el máster partimos de la idea de que cada alumno tiene unos intereses específicos y no todos están obligados a sentirse atraídos del mismo modo por las diferentes propuestas. En este caso concreto decidieron participar once alumnos, a los que se sumaron los profesores Álvaro Sanchis y Melani Leonart y los técnicos Xiana Teimoy, Salva Antón e Irene Martínez a los que queremos agradecer de manera muy especial su colaboración para completar la lista de ODS.

Pensar una imagen

La variedad temática, formal y funcional es uno de los rasgos distintivos de la ilustración, de modo que el proceso para crear imágenes es muy diferente dependiendo

sentit unitari a un conjunt d'imatges creades per diferents alumnes que estan desenvolupant un llenguatge personal. Per a facilitar el sentit unitari del projecte sense coartar la línia gràfica de cadascun d'ells, decidirem establir uns paràmetres visuals molt concrets: utilitzar una gamma cromàtica reduïda a tres colors bàsics i finalitzar els treballs mitjançant la tècnica de la serigrafia. El professor encarregat de tutoritzar aquest últim apartat, Jonay Cogollos, conscient del tipus de projecte en el qual s'estava implicant, va suggerir amb bon criteri treballar amb materials el més respectuosos possible amb el medi ambient. Per això es van triar tintes amb base a l'aigua, més fàcilment reciclables i menys contaminants.

Amb aquestes premisses clares, estàvem en disposició d'ofrir l'encàrrec. En el màster partim de la idea de que cada alumne té uns interessos específics i no tots estan obligats a sentir-se atrets de la mateixa manera per les diferents propostes. En aquest cas concret van decidir participar onze alumnes, als quals es van sumar els professors Álvaro Sanchis i Melani Leonart i els tècnics Xiana Teimoy, Salva Antón i Irene Martínez als quals volem agrair de manera molt especial la seua col·laboració per a completar la llista de ODS.

Pensar una imatge

La varietat temàtica, formal i funcional és un dels trets distintius de la il·lustració, de manera que el procés per a crear imatges és molt diferent depenent de la combinació

de la combinación de estos tres factores. No es lo mismo crear una ilustración descriptiva —donde resultará clave el parecido con el modelo natural y el grado de síntesis en función del uso de la imagen— que realizar una ilustración simbólica o conceptual —como es el caso que nos ocupa. Aquí el referente no es tan concreto, no disponemos de un modelo a representar, sino más bien de una idea que transmitir. Por otro lado, la función de la ilustración descriptiva encierra todo el significado en sí misma, pudiendo incluso llegar a hacer totalmente prescindible el texto; pensemos en las instrucciones de montaje de un mueble, por ejemplo. Sin embargo, aquí la función de la imagen es variable: puede sintetizar todo el significado de las palabras, pero también servir como llave de acceso a ellas, como recurso nemotécnico... Tal y como señala Lawrence Zeegen, “En el mejor de los casos, la ilustración empuja al receptor a pensar, a obtener más información del texto que tiene ante sí y a intentar comprender y conocer el tema más a fondo”⁴.

Si bien es cierto que toda ilustración empieza con una página en blanco, los mecanismos que se ponen en marcha para iniciarla son muy diferentes dependiendo de su naturaleza. En el caso de las imágenes descriptivas para el montaje de un mueble, que comentábamos anteriormente, nos enfrentamos ante un problema básicamente de orden formal. Cómo distribuiremos la secuencia en el espacio, qué grado de síntesis necesitamos dependiendo de los elementos a representar, o qué código gráfico emplearemos, son algunas de las cuestiones que deberemos resolver en este caso. Sin embargo, ilustrar un concepto requiere de otras preguntas, de otros mecanismos.

d'aquests tres factors. No és el mateix crear una il·lustració descriptiva —on resultarà clau la semblança amb el model natural i el grau de síntesi en funció de l'ús de la imatge— que realitzar una il·lustració simbòlica o conceptual— com és el cas que ens ocupa. Ací el referent no és tan concret, no disposem d'un model a representar, sinó més aviat d'una idea que transmetre. D'altra banda, la funció de la il·lustració descriptiva tanca tot el significat en si mateixa, podent fins i tot arribar a fer totalment prescindible el text; pensem en les instruccions de muntatge d'un moble, per exemple. No obstant això, ací la funció de la imatge és variable: pot sintetitzar tot el significat de les paraules, però també servir com a clau d'accés a elles, com a recurs mnemotècnic... Tal com assenyala Lawrence Zeegen, “En el millor dels casos, la il·lustració espeta al receptor a pensar, a obtindre més informació del text que té davant i a intentar comprendre i conèixer el tema més a fons”⁴.

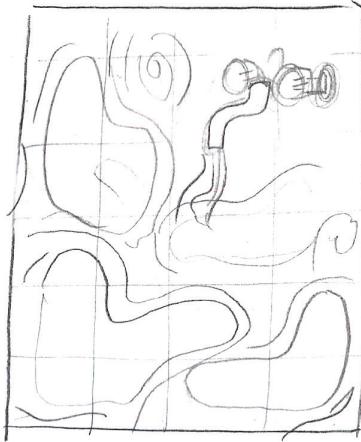
Si bé és cert que tota il·lustració comença amb una pàgina en blanc, els mecanismes que es posen en marxa per a iniciar-la són molt diferents depenent de la seu naturalesa. En el cas de les imatges descriptives per al muntatge d'un moble, que comentàvem anteriorment, ens enfrontem a un problema bàsicament d'ordre formal. Com distribuirem la seqüència en l'espai, quin grau de síntesi necessitem depenent dels elements a representar, o quin codi gràfic emprarem, són algunes de les qüestions que haurem de resoldre en aquest cas. No obstant això, il·lustrar un concepte requereix d'altres preguntes, d'altres mecanismes.

En casi todos los cursos y manuales para ilustradores se incide en lo importante que resulta para el ejercicio de la profesión acompañarse de un bloc de notas al que recurrir para esbozar ideas, registrar aspectos de la vida cotidiana que nos llaman la atención o sencillamente tomar notas visuales o escritas. Este registro visual cotidiano puede ser de gran ayuda para poner en marcha el pensamiento ante un nuevo encargo. Es difícil que encontremos allí la solución gráfica exacta que necesitamos, pero al menos nos conecta con imágenes que nos han seducido, que encierran un potencial para comunicar ideas y nos invitan a soltar la mano. Otra opción es empezar realizando bocetos de diferentes elementos citados en el texto y relacionarlos o yuxtaponerlos con la finalidad de trazar una ruta visual que evoque la idea que queremos transmitir, o utilizar metáforas visuales que jueguen con el significado de las palabras. En cualquier caso, resulta imprescindible pensar dibujando. Algunas ideas pueden ser válidas en nuestra mente y no resultar eficaces visualmente, por ello resulta imprescindible visualizarlas, realizar bocetos hasta dar con el enfoque adecuado. En otras ocasiones el problema no reside tanto en lo representado como en el modo de hacerlo, el punto de vista o el registro gráfico escogido. Por otro lado, tal vez necesitemos documentarnos sobre lo que vamos a representar a fin de enriquecer nuestra propia visión.

No procede aquí comentar la gestión de todas y cada una de las imágenes que componen este catálogo; sin embargo, sí nos parece apropiado mostrar, al menos,

En gairebé tots els cursos i manuals per a il·lustradors s'incideix en la importància que té per a l'exercici de la professió portar damunt un bloc de notes al qual recórrer per a esbossar idees, registrar aspectes de la vida quotidiana que ens criden l'atenció o senzillament prendre notes visuals o escrites. Aquest registre visual quotidià pot ser de gran ajuda per a posar en marxa el pensament davant un nou encàrrec. És difícil que trobem allí la solució gràfica exacta que necessitem, però almenys ens connecta amb imatges que ens han seduït, que contenen un potencial per a comunicar idees i ens conviden a soltar la mà. Una altra opció és començar realitzant esbossos de diferents elements citats en el text i relacionar-los o juxtaposar-los amb la finalitat de traçar una ruta visual que evoque la idea que volem transmetre, o utilitzar metàfores visuals que juguen amb el significat de les paraules. En qualsevol cas resulta imprescindible pensar dibuixant. Algunes idees poden ser vàlides en la nostra ment i no resultar eficaces visualment, per això resulta imprescindible visualitzar-les, realitzar esbossos fins a donar amb l'enfocament adequat. En altres ocasions el problema no resideix tant en allò representat com en la manera de fer-lo, el punt de vista o el registre gràfic triat. D'altra banda, tal vegada necessitem documentar-nos sobre el que representarem a fi d'enriquir la nostra pròpia visió.

No procedeix ací comentar la gestació de totes i cadascuna de les imatges que componen aquest catàleg; no obstant això, sí ens sembla apropiat mostrar, almenys, el procés d'una d'elles. La finalitat no és

1.

Bocetos a lápiz para la ilustración del ODS 10, 2018. Irene Martínez.
Esbossos a llapis per a la il·lustració de l'ODS 10, 2018. Irene Martínez.

2.

Boceto digital, 2018. Irene Martínez.
Esbós digital, 2018. Irene Martínez.

el proceso de una de ellas. La finalidad no es otra que la de hacer llegar al público el proceso de ideación para crear una imagen concreta. Las que acompañan el presente artículo son parte del proceso de trabajo de la ilustradora Irene Martínez. Aquí recogemos tan solo alguna muestra de los cerca de treinta bocetos realizados. Podemos observar la relación que guardan algunos de ellos (Fig. 1 y 2) con el resultado final, al menos en la idea de representar como fondo una síntesis del planeta que

una otra que la de fer arribar al públic el procés d'ideació per a crear una imatge concreta. Les que acompañen el present article són part del procés de treball de la il·lustradora Irene Martínez. Ací recollim tan sols alguna mostra dels prop de trenta esbossos realitzats. Podem observar la relació que guarden alguns d'ells (Fig. 1 i 2) amb el resultat final, almenys en la idea de representar com a fons una síntesi del planeta que habitem. En uns altres observem que l'aigua es presenta com un

3.
Bocetos a lápiz 2018. Irene Martínez.
Esbossos a llapis 2018. Irene Martínez.

4.
Bocetos a lápiz 2018. Irene Martínez.
Esbossos a llapis 2018. Irene Martínez.

habitamos. En otros observamos que el agua se presenta como un recurso básico e imprescindible que debe ser repartido y administrado de manera justa y solidaria (Fig. 3). Sin embargo, también encontramos un buen número de ellos que no guardan relación directa con la imagen final (Fig. 4).

La pregunta que cabría formularse es si todos esos bocetos que no guardan relación alguna con la obra final hubieran sido prescindibles. Desde mi punto de vista, la respuesta es clara: no se trata de imágenes prescindibles, son útiles en tanto que contribuyen a trazar un camino, y en última instancia, necesarias para afianzar en la ilustradora la sensación de haber encontrado la más adecuada. A veces, el camino te puede llevar incluso al punto de partida, pero todo ese rodeo no hace sino enriquecer, matizar o afianzar la decisión final, cuya valoración corresponde al público. No olvidemos que ilustrar no deja de ser un acto de comunicación.

recurs bàsic i imprescindible que ha de ser repartit i administrat de manera justa i solidària (Fig. 3). No obstant això, també trobem un bon grapat d'ells que no guarden relació directa amb la imatge final (Fig. 4).

La pregunta que caldria formular-se és si tots aqueixos esbossos que no guarden relació alguna amb l'obra final hagueren sigut prescindibles. Des del meu punt de vista, la resposta és clara: no es tracta d'imatges prescindibles, són útils en tant que contribueixen a traçar un camí, i en última instància, necessàries per a afermar en la il·lustradora la sensació d'haver trobat la més adequada. A vegades, el camí et pot portar fins i tot al punt de partida, però tota aquesta marrada no fa sinó enriquir, matisar o afermar la decisió final, la valoració de la qual correspon al públic. No oblidem que il·lustrar no deixa de ser un acte de comunicació.

¹ Coyle, Dan. 2009. *Las claves del talento*. España: Zenith/Planeta. (pp. 25-30)

² Para más información, consultar

https://www.masterdisenoilustracion.com/includes/pdf_asignaturas_es.pdf

³ Ver apartado 1.5 del Código en https://coordinadoraongd.org/wp-content/uploads/2016/01/Codigo_Conducta.pdf.

⁴ Zeegen, Lawrence. 2005. *Principios de ilustración*. España: Gustavo Gili. (p. 22)

¹ Coyle, Dan. 2009. *Las claves del talento*. España: Zenith/Planeta. (pp. 25-30)

² Per a més informació, vegeu

https://www.masterdisenoilustracion.com/includes/pdf_asignaturas_es.pdf

³ Vegeu apartat 1.5 del Codi en https://coordinadoraongd.org/wp-content/uploads/2016/01/Codigo_Conducta.pdf.

⁴ Zeegen, Lawrence. 2005. *Principios de ilustración*. España: Gustavo Gili. (p. 22)